

**სახალიფოს ადმინისტრაციული ერთეულის — „თბილისის საამიროს“ დაარსება არა-ნარატიული წყაროების მიხედვით (ადრეულ-არაბული მონეტები და ლაპიდარული წარწერები საქართველოდან)**

წინამდებარე კვლევა მიზნად ისახავს დაზუსტდეს საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მოვლენის — არაბთა ბატონობის გამყარების, კერძოდ, საქართველოში მათი ადმინისტრაციის შემოღების ქრონოლოგია.

საქართველოში არაბობის პერიოდიზაციის ჩვენს მიერ შემოთავაზებული, ახლებური კლასიფიკაციით,<sup>1</sup> — რომელიც, ვფიქრობთ, ისტორიული რეაქციების (თუ მათზე ჩვენი წარმოდგენების) უფრო ლოგიკურ კატეგორიზაციას წარმოადგენს — საქართველოში არაბობა ხუთ პერიოდად დაიყო.<sup>2</sup> მსჯელობის საგნად შეიძლება რჩებოდეს ცალკეული პერიოდების ქრონოლოგიური ჩარჩოები. ამ ეტაპზე ჩვენი კვლევის საგანია ქრონოლოგიური საზღვარი საქართველოში არაბობის I და II პერიოდებს შორის, როდესაც არაბებისთვის ხარკის გადახდა (I, მეხარკეობის პერიოდი), შეიცვალა საქართველოში არაბთა ძალაუფლების განმტკიცება-გაღრმავებით, საქართველოსა და თბილისში მაინც არაბული ადმინისტრაციის შემოღებით (II, კონსოლიდაციის პერიოდი).

\*

როგორ თარიღდება ისტორიოგრაფიაში თბილისის საამიროს დაარსება (რასაც საქართველოში არაბთა ძალაუფლების კონსოლიდაცია-გამყარების ტოლ-

<sup>1</sup> ფალავა, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), გვ. 250-257; Пагава, *Периодизация арабского владычества в Грузии (с учетом новых данных)*, გვ. 85-91. საქართველოში არაბობის ორიგინალური კლასიფიკაცია შემოთავაზებული ჰქონდათ ასევე მ. ლორთქიფანიძესა და ო. ცქიტიშვილს (ლორთქიფანიძე, *არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში*, გვ. 73; ცქიტიშვილი, *არაბეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან [X-XI სს.]*, გვ. 104).

<sup>2</sup> ფალავა, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), გვ. 251-256. არაბობის ბოლო, V პერიოდს (თბილისის თვითმმართველობა, თურქ-სელჩუკების მეტ-ნაკლებად ქმედითი ეგიდის ქვეშ) ჩვენი რამდენიმე ნაშრომი მიეძღვნა (Paghava, *Muslim Tiflis before Georgian Conquest: Numismatic Evidence [Monetary Issues in the Name of al-Mustazhir]*, გვ. 1155-1158; ფალავა, *მანსურ II ჯა'ფარიანის სამონეტო ემისია მალიქ-შაჰის სახელით — თბილისი და ქვემო ქართლი ბაგრატიონთა და დიდ სელჩუკთა შორის*, გვ. 9-61. ასევე მონოგრაფია, რომელიც მზადდება გამოსაქვეყნებლად).

ფას მოვლენად მივიჩნევთ)? აუცილებლად მიგვაჩნია ნაშრომს საკითხის თუნდაც ძალიან მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა წაუშემდგაროთ.

ივ. ჯავახიშვილი, რამდენიმეჯერ საუბრობს აღმოსავლეთ საქართველოში არაბთა მმართველობის გამკაცრება-გამყარების შესახებ,<sup>1</sup> მაგრამ ქრონოლოგიურ მითითებებს ერიდება; მისი მონათხრობიც არ არის ქრონოლოგიურად მკაცრად დაწყობილი,<sup>2</sup> ამრიგად, რაიმე კონკრეტული დასკვნის გამოტანა გაძნელებულია.

ს. ჯანაშია თვლის, რომ „ამიერ-კავკასიის ნამდვილი დაპყრობა არაბების მიერ მხოლოდ VIII ს. პირველ ნახევარში ხდება“.<sup>3</sup> თუმცა, არა აქვს დაზუსტებული, საუბარია VIII საუკუნის დასაწყისზე, თუ 30-იან წლებზე. მკვლევარი თვლის, რომ “VIII ს. დამდეგს არაბები მსხდარან ტფილისში, ამას [...] მათი აქ 704-5 წ. მოჭრილი ფული ამტკიცებს”,<sup>4</sup> თუმცა, იმასაც აღნიშნავს, რომ “მურვანის მოქმედებამ საბოლოოდ დაამკვიდრა არაბთა ბატონობა ქართლში”.<sup>5</sup>

მ. ლორთქიფანიძე უშვებს თბილისში არაბების ყოფნას „VIII ს-ის დამდეგსაც [...] (ამ დროისთვის თბილისში მოჭრილი არაბული ფულიც მოგვეპოვება)“,<sup>6</sup> მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში არაბების მიერ ფეხის მტკიცედ მოკიდებას ის მაინც VIII საუკუნის 30-იანი წლებით ათარიღებს, მურვან ყრუს ლაშქრობის შემდგომი დროით.<sup>7</sup> თუმცა, ნუმისმატიკურ მასალას გვერდს ვერ უვლის და იმასაც აღნიშნავს, რომ „შედარებით მყარი მდგომარეობა საქართველოში არაბებს მე-8 საუკუნის დასაწყისში შექმნიათ. 704/5 წლებში მათ თბილისში საკუთარი მონეტა მოუჭრიათ“.<sup>8</sup>

ა. ბოგვერაძე, ო. ცქიტიშვილი და ბ. სილაგაძე (აღმოსავლეთ) საქართველოში არაბების უშუალო ბატონობის დამყარებასა თუ საამიროს დაარსებას მურვან ყრუს ლაშქრობას უკავშირებენ.<sup>9</sup>

ისტორიკოს-ნუმისმატიკებისთვის, თბილისში არაბების გაჩენის ქრონოლოგიის კუთხით, მთავარი, ბუნებრივია, ნუმისმატიკური მონაცემები იყო. ე. პახომოვი ცალსახად აღნიშნავს, რომ ჰ. 85 წლის თბილისური ღირჰემის არ-

<sup>1</sup> ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, წგნ. II, გვ. 86-87, 89.

<sup>2</sup> ამრიგად, ჩვენი აზრით, არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა, ტექსტის რა ფრაგმენტს რომელი მოჰყვება (შეად. ალასანია, *თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის*, გვ. 4).

<sup>3</sup> ჯანაშია, *არაბობა საქართველოში*, გვ. 28, 30.

<sup>4</sup> იქვე.

<sup>5</sup> იქვე, გვ. 35.

<sup>6</sup> ლორთქიფანიძე, *თბილისის საამიროს ისტორიიდან*, გვ. 186.

<sup>7</sup> იქვე, გვ. 186; ლორთქიფანიძე, *არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში*, გვ. 73.

<sup>8</sup> იქვე, გვ. 74.

<sup>9</sup> ბოგვერაძე, *ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში*, გვ. 97; ცქიტიშვილი, *არაბთა-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XI სს.)*, გვ. 103-104; სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, გვ. 107.

სებობა მიუთითებს, რომ 704 წელს ქალაქი თბილისი არაბების ხელში იყო.<sup>1</sup> დ. კაპანაძეც, აშკარად, იხრება იმ აზრისკენ, რომ არაბობა აღმოსავლეთ საქართველოში სწორედ „VIII საუკუნის დაწყებისთანავე“ გამყარდა.<sup>2</sup>

გ. ალასანია აღიარებს, რომ VIII საუკუნის დასაწყისში „არაბთა კონტროლი ქართლში გამკაცრდა, თუნდაც მოკლე ხნით“,<sup>3</sup> თუმცა, თბილისში მოჭრილ ომაიანურ თუ ომაიანური ტიპის (პ. 85 წლის) დირჰემს, ჩანს, ქართველების მოჭრილად თვლის, და, შესაბამისად, უგულებელყოფს მის მნიშვნელობას საამიროს ქრონოლოგიის დასადგენად.<sup>4</sup> მკვლევარი მიუთითებს, რომ თბილისის ამირათა შესახებ ყველაზე ადრეული ცნობები გვხვდება ალ-ქუფისთან და იოანე საბანისძის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაში.<sup>5</sup> გ. ალასანია ეყრდნობა ალ-ქუფის ცნობას, რომლის თანახმადაც არმინიას გამგებლად ალ-ჰასან ბ. კაჰტაბა დაინიშნა, მან კი ჯურზანის და თბილისის გამგებლად თავისი ვაჟი, იბრაჰიმი გამოაგზავნა; სწორედ ამ იბრაჰიმს მიიჩნევს ავტორი თბილისის პირველ (იოანე საბანისძის მიერ მოთხრობილი ამბის თანამედროვე) ამირად — „[...] ჩვენთვის მისაწვდომ წყაროებში თბილისის ამირა ამაზე ადრე არ ჩანს. [...] თუ ჩვენი ვარაუდი მისაღებია, გამოდის, რომ თბილისის საამირო [...] შეიქმნა VIII ს-ის არა 30-იან ან 40-იან, არამედ 70-იან წლებში“.<sup>6</sup>

ჩვენს 2014 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში პირველად ვცადეთ თბილისის საამიროს დაარსების საკითხს ახლებურად მივდგომოდით — მოვლენის ქრონოლოგიის დასადგენად დავეყრდენით VIII საუკუნის დასაწყისში თბილისში არაბთა უმნიშვნელოვანესი ადმინისტრაციული ინსტიტუტის, ზარაფხანის ამუშავების ფაქტს.<sup>7</sup> 2016 წლის ნაშრომში ასევე მოვიშველიეთ თბილისის მილის ქვაც, როგორც VIII საუკუნის დასაწყისში ქართლში არაბთა ადმინის-

<sup>1</sup> Пахомов, *Монеты Грузии*, გვ. 39. შეად. ალასანია, *თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის*, გვ. 9-10.

<sup>2</sup> კაპანაძე, *ქართული ნუმიზმატიკა*, გვ. 54. შეად. ალასანია, *თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის*, გვ. 10.

<sup>3</sup> იქვე.

<sup>4</sup> იქვე.

<sup>5</sup> იქვე.

<sup>6</sup> იქვე, გვ. 10-12. აღსანიშნავია, რომ თავად ალ-ქუფის ცნობების გამოქვეყნებელი (ცქიტვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან [აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით], გვ. 73-82; ცქიტვილი, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი არაბთა პირველი ლაშქრობების შესახებ საქართველოში, გვ. 92-104) ო. ცქიტვილი თბილისის საამიროს დაარსებას უფრო ადრეული დროით ათარიღებდა — მართალია, უფრო ადრეულ ნაშრომში (ცქიტვილი, *არაბეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან [X-XI სს.]*, გვ. 103-104). 1988 წლის პუბლიკაციაში კი ო. ცქიტვილს აღნიშნული აქვს შემდეგი: „გაირკვა, რომ უკვე 772 წ. თბილისის ამირად მჯდარა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას ვაჟივილი იბრაჰიმ იბნ ალ-ჰასანი“ (ცქიტვილი, *ქართლის ერისმთავრის ნერსეს პოლიტიკური მოღვაწეობის საკითხისათვის*, გვ. 205).

<sup>7</sup> ფალავა, *საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით)*, გვ. 250-257.

ტრაციული საქმიანობის კიდევ ერთი მოწმობა.<sup>1</sup> ორივე შემთხვევაში ე. წ. თბილისის საამიროს დაარსება VIII საუკუნის დასაწყისით დაგათარიღეთ.

გ. ლეგაშვილი ითვალისწინებს ჩვენს ნაშრომს,<sup>2</sup> და თბილისის ზარაფხანის ამუშავებისა და იქ ჰ. 85 წელს ომაიანური დირჰემის მოჭრის საფუძველზე ამტკიცებს, რომ „[...] როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროიდან უნდა ფლობდნენ არაბები თბილისის ციხეს და აქ შეიარაღებული გარნიზონიც უნდა ჰყოლოდათ“.<sup>3</sup> თუმცა, „თბილისის საამიროს შექმნა“ მაინც ხაზართა „762-764 წლის ლაშქრობის“ შემდეგდროინდელ მოვლენად მიაჩნია, და ემხრობა გ. ალასანიას მიერ შემოთავაზებულ დათარიღებას.<sup>4</sup>

ე. ასტახიშვილის, ნ. ახმეტელისა და გ. ნარიმანიშვილის ნაშრომში კი, გარკვეული სიფრთხილით, უპირატესობა, თითქოს, ჩვენს მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას ენიჭება.<sup>5</sup>

ლ. თავაძე, იმეორებს ჩვენს მოსაზრებას,<sup>6</sup> და მიუთითებს ნუმიზმატიკურ მასალას, „რომელიც კონკრეტიზაციის საფუძველს იძლევა. 704 წელს თბილისში არაბული მონეტები მოიჭრა. აღნიშნული იმის დასტურია, რომ მუსლიმებმა ქართლის დედაქალაქი უშუალოდ დაიკავეს და ამის აღსანიშნავად ფულის მოჭრა დაიწყეს. ქართლის ცენტრში არაბული არმიის შესვლა, ადმინისტრაციის დაარსება, ზარაფხანის გახსნა და ქუფური მონეტების ემისია ისლამური ფორმულებით ხალიფატის ექსპანსიის გაძლიერების მაჩვენებელია“.<sup>7</sup> ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს საქართველოში მურვან ყრუს შემოსვლასაც.<sup>8</sup> მაგრამ, საბოლოო ჯამში, გ. ალასანიას მოსაზრებას<sup>9</sup> იმეორებს: „იბრაჰიმი ქართლში ალ-ჰუსეინის მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. შეიძლება ითქვას, რომ ის თბილისის ერთ-ერთი პირველი ამირა იყო, ცალკე თბილისის საამირო ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული, მაგრამ იბრაჰიმის დანიშვნა თბილისის საამიროს, როგორც ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის, ჩამოყალიბების წინა ეტაპი ან მისი დასაწყისი იყო“.<sup>10</sup>

<sup>1</sup> Пагава, *Периодизация арабского владычества в Грузии (с учетом новых данных)*, გვ. 85-91.

<sup>2</sup> ფალავა, *საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით)*, გვ. 251-254.

<sup>3</sup> ლეგაშვილი, *მარვან იბნ მუჰამადის ლაშქრობა კავკასიაში*, გვ. 253-254.

<sup>4</sup> იქვე, გვ. 254.

<sup>5</sup> ასტახიშვილი, ახმეტელი, ნარიმანიშვილი, *ქართველები და გარე სამყარო. IV-X საუკუნეები*, გვ. 319.

<sup>6</sup> ფალავა, *საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით)*, გვ. 251-254.

<sup>7</sup> თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 68.

<sup>8</sup> იქვე, გვ. 113.

<sup>9</sup> ალასანია, *თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის*, გვ. 10-12.

<sup>10</sup> თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 156, სქოლიო 559.

ამრიგად, საქართველოში არაბული ადმინისტრაციის უშუალოდ შემოღების დროის თაობაზე ისტორიოგრაფიაში სამი ვერსია იკვეთება: VIII საუკუნის 1) დასაწყისი; 2) 30-იანი წლები, საქართველოში მურვან ყრუს ლაშქრობის შემდგომ; 3) 70-იანი წლები.

\*

განვმარტავთ ჩვენ მეთოდოლოგიურ მიდგომას.

პირველ რიგში, აღსანიშნავია, რომ, კვლევისას დავეყრდენით უპირველეს ყოვლისა, და ექსკლუზიურადაც, — არანარატიულ პირველწყაროებს; სავსებით ვიზიარებთ ლეოფოლდ ფონ რანქეს მიერ შემოთავაზებულ და დანერგილ მიდგომას: ნარატიული წყაროები, ხშირად გვიანდელი და, შესაძლოა, შერყენილიც, დიდი ალბათობით, სუბიექტურიც, შეუდარებლად ნაკლებ ღირებული და სანდოა, არანარატიულთან შედარებით; ისტორიის რეკონსტრუქციისას მიზანშეწონილია დავეყრდნოთ მოვლენების თანადროულ და არა-ნარატიულ წყაროებს. შეუძლებელია არ გავიხსენოთ ა. ბოგვერაძის სენტენცია — „არაბთა მფლობელობის ხანის ქართლის საშინაო-პოლიტიკურ ვითარებაზე ძალზე ცოტა რამ ვიცით, რადგან ვიდრე IX ს-მდე ქართული საისტორიო წყაროების სანდოობა სერიოზულ ეჭვს იწვევს“.<sup>1</sup> ამ მხრივ რამდენადმე უკეთესი მიდგომარეობაა არაბული წყაროების მხრივ, მაგრამ, კრიტიკულ განხილვას, ბუნებრივია, ისინიც უნდა დაექვემდებაროს. რასაკვირველია, ნარატიული პირველწყაროების სრული უგულებელყოფა არ იქნებოდა გამართლებული; მით უფრო, როდესაც არა-ნარატიული არცა გვაქვს. მაგრამ, იმდენად, რამდენადაც ეს წინამდებარე სტატიის საგანს შეეხება, საბედნიეროდ, ჩვენს განკარგულებაშია არცთუ ცოტა არა-ნარატიული პირველწყარო. ამიტომ, ამ ნაშრომში მაინც, შეგნებულად გადავწყვიტეთ ყველა ნარატიული წყაროს იგნორირება მოგვეხდინა, ყურადღება გავემახვილებინა ექსკლუზიურად არა-ნარატიულ პირველწყაროებზე, და ისტორიული მოვლენების აღდგენა სწორედ მათ საფუძველზე გვეცადა.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, ასევე, აღნიშვნის ღირსია, რომ გარდა არა-ნარატიული პირველწყაროებით ხელმძღვანელობისა, საკითხის კვლევისას ჩვენი ძალისხმევა მივმართეთ არა იმ პიროვნების მოძიებაზე, რომელიც თბილისის პირველი ამირა იყო, არამედ საქართველოში/თბილისში არაბული ადმინისტრაციული ინსტიტუტებისა თუ მათი მოქმედების ნაკვალევის ძიება-ანალიზზე. რასაკვირველია, რომელიმე პირველწყაროში მოხსენიებული „ამირა“ ასევე ამირობის ინსტიტუტის არსებობას ადასტურებს;

<sup>1</sup> ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, გვ. 97.

თუმცა, ცხადია, გასათვალისწინებელია სხვა არაბული ადმინისტრაციული ინსტიტუტებიც.

ამასთან დაკავშირებით, აუცილებლად მიგვაჩნია ტერმინოლოგიური ნიაღვრე გაგვაკეთოთ. ტერმინის *თბილისის საამირო* რეალური პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული შინაარსი არ იყო უცვლელი; არ არსებობს არანაირი ისტორიული მითითება იმაზე, რომ თბილისის საამირო არსებობის პირველ საუკუნეში ისეთივე დამოუკიდებელი ყოფილიყო სახალიფოს ცენტრისგან, როგორც, დავუშვათ, XI საუკუნეში; რომ თბილისში არაბთა ახალგამაგრებულმა დაჯგუფებამ დაუყოვნებლივ დაიწყო ურჩობა და ომაიანთა თუ აბასიანთა სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლებისგან სეცესიას ცდილობდა; თუნდაც, ნარატიულ ისტორიულ წყაროებში სრულიად საპირისპირო სურათია — პროვინცია არმინია (რომლის ჩრდილოეთ ნაწილსაც წარმოადგენდა ჯურზანი — ქართლი, მთელი აღმოსავლეთი საქართველოს მნიშვნელობით) შეიქმნა არაბთა საგარეო ექსპანსიის შედეგად, როგორც სახალიფოს განუყოფელი ნაწილი, და ასეთად კარგა ხანს რჩებოდა; არაბების მოქმედება რეგიონში ამკარად ხალიფას ინსპირირებულია და ხალიფას მიერ მართული.<sup>1</sup> გავიხსენოთ ს. ჯანაშიას კლასიკური განმარტება: „ტფილისის საამირო (სამხედრო-ადმინისტრაციული ორგანიზაცია, რომელიც, ცვალებადი მოცულობით, აღმოსავლეთ საქართველოს გულისხმობს არაბთა მფლობელობის ქვეშ) მეტნაკლებად დაკავშირებულია არაბთა საერთო სახელმწიფოსთან, ხალიფატთან, და ამ უკანასკნელის ევოლუციის საერთო ასპექტში უნდა იყოს გაშუქებული ისევე, როგორც განხილული უნდა იყოს მჭიდრო ურთიერთობაში თვით საქართველოს შინაგანი განვითარების ტენდენციებთან“.<sup>2</sup>

ამრიგად, *თბილისის საამიროს* კვლევისას, იმდენად, რამდენადაც საუბარია VII თუ VIII საუკუნის მდგომარეობაზე, კვლევის ობიექტს წარმოადგენს არა პოლიტიკური ერთეული *თბილისის საამირო* (არაბ მმართველთა თუ მოხელეთა რაიმე დინასტიით სათავეში), არამედ, არაბთა სახალიფოს, კერძოდ, პროვინცია არმინიას ადმინისტრაციული ერთეული; ამ ერთეულის სათავეში მდგარ მოხელეს, უდიდესი ალბათობით, თავიდანვე *ამირა* ერქვა; მაგრამ ეს იყო ხალიფას მოხელე, და არა (ნახევრად-)დამოუკიდებელი მმართველი. შესაბამისად, შეიძლება მართლაც ვისაუბროთ *თბილისის საამიროზე* (და მის სათავეში მდგომ *ამირაზე*) — ჯერ კიდევ სახალიფოს დაშლამდე პერიოდშიც, მაგრამ ადრეული და გვიანდელი *თბილისის საამირო* ძალიან მკაფიოდ უნდა გაიმიჯნოს — მათი გეოპოლიტიკური ბუნება პრინციპულად განსხვავებული იყო. სწორედ ამიტომ, ჩვენი ნაშრომის სათაურში გამოტანილი ტერმინი ბრჭყალებში ჩავსვით — „*თბილისის საამირო*“.

<sup>1</sup> სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, გვ. 35-137.

<sup>2</sup> ჯანაშია, *არაბთა საქართველოში*, გვ. 3.

რასაკვირველია, თბილისისა თუ ჯურზანის მმართველი სულ პირველი არაბი მოხელის, არაბი ამირას ვინაობისა და ზეობის დადგენის შემთხვევაში, გავიგებთ კიდევაც, თბილისის საამირო თუ როდიდან დაარსდა. მაგრამ, რამდენად რეალისტურია თბილისის, ჯურზანის პირველი ამირას ვინაობის დადგენა? გ. ალასანიას სამართლიანი შენიშვნით, „ყველაზე ადრეული ცნობები თბილისის ამირათა შესახებ გვხვდება ორ წერილობით ძეგლში. ესენია [...] ალ-ქუფის 'დაპყრობათა წიგნი' (IX-X სს.) და ქართველი ჰაგიოგრაფის იოანე საბანისძის 'აბო ტფილელის მარტვილობა' (VIII ს.)“.<sup>1</sup> მაგრამ, ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ ჩვენ შეგვიძლია ვამტკიცოთ — წყაროთმცოდნეობითი ბაზის სიმწირის პირობებში, — იქამდე თბილისის ამირა არ არსებობდაო? ჩვენი აზრით, ამ შეკითხვას ცალსახად უარყოფითი პასუხი უნდა გაეცეს: შემორჩენილი წყაროების დუმილის საფუძველზე მტკიცება, რომ ალ-ქუფის მიერ მოხსენიებულ იბრაჰიმამდე თბილისში არაბი მმართველი არ იყო — იქნებოდა კლასიკური (შედარებით, ნაკლებ ვალიდური) *argumentum ex silentio*.

სწორედ ამის გათვალისწინებით, *თბილისის საამიროს* ადრეული ისტორიის კვლევისას, მისი დაარსების ქრონოლოგიის დადგენისას, უპირატესობა მივანიჭეთ არა ანთროპოცენტრულ მიდგომას — *თბილისის პირველი ამირას* ძიებას, რაც, წყაროების სიმწირის გათვალისწინებით, კვლევის არაპროდუქტიულ მიმართულებად მიგვაჩნია, არამედ მოკვლევას, თუ რა დროიდან ჩნდება საქართველოსა თუ თბილისში არაბული ადმინისტრაცია; ხოლო არაბული ადმინისტრაციის შემოსვლაზე კი ვმსჯელობთ არაბული *ადმინისტრაციული ინსტიტუტების* არსებობა-არარსებობის საფუძველზე.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით ასევე აღსანიშნავია, რომ ჩვენი ერთ-ერთი წამყვანი პირველწყაროს, თბილისის მილის ქვის (იხ. ქვემოთ) კვლევა-განხილვის ფარგლებში ფართოდ ვიყენებთ შედარებით ანალიზს სხვა რეგიონებში აღმოჩენილ ანალოგიურ მასალებთან.

\*

მაშ, რა ისტორიული საკვლევი მასალა — რა არა-ნარატიული პირველწყაროები თუ საქართველოში არაბული ადმინისტრაციული ინსტიტუტების ნაკვალევი გაგვაჩნია თბილისის საამიროს დაარსებასა და ამ მოვლენის ქრონოლოგიაზე მსჯელობისათვის? მიუხედავად განვლილი დროის სიდიდისა და სიღიადისა, იმ ეპოქიდან არც თუ ცოტა რამ შემოგვრჩა, რაც აქამდეც ცნობილი იყო, თუ ბოლო ორ ათწლეულში გამოჩნდა. საუბარია ეპიგრაფიკულ პირველწყაროებზე: ნუმიზმატიკურ და ლაპიდარულ ძეგლებ-

<sup>1</sup> ალასანია, *თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის*, გვ. 10.

ზე; ვგულისხმობთ (დათარილებულ თუ დათარილებად) მონეტებსა და ლაპ-იდარულ წარწერებს, რომლებიც, როგორც ვაჩვენებთ, თბილისის საამიროს ეპოქას მიეკუთვნება და მისი დაარსების დასათარილებლად გამოდგება. ამ უაღრესად მნიშვნელოვან, და, ნარატიულ წყაროებზე შეუდარებლად უფრო ობიექტურ პირველწყაროებს გზადაგზა ქვემოთ განვიხილავთ.

თბილისის საამიროს დაარსების ქრონოლოგიაზე დასკვნების გამოსატანად, განვიხილოთ შემდეგი არა-ნარატიული (ეპიგრაფიკული) პირველწყაროები:<sup>1</sup>

### ნუმიზმატიკური მასალა

თბილისში არაბების მიერ მოჭრილი, ქრონოლოგიურად უადრესი (არსებული მონაცემებით) მონეტა არის კლასიკური ომაიური, რეფორმის-შემდგომი ტიპის დირჰემი, რომელზედაც მოჭრის ადგილის გარდა (بتغليسي), აღნიშნულია ასევე თარიღიც ჰიჯრით — 85 წელი (704/5). ეს სამონეტო ტიპი ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში გახდა ცნობილი,<sup>2</sup> და სამამულო ისტორიოგრაფიაში ითვლებოდა, რომ ეს მონეტა უნიკალური იყო, თუმცა, ჯერ კიდევ 2002 წელს მიშელ ქლამ მიუთითა სხვადასხვა კოლექციაში ამგვარი ექვსი მონეტის არსებობაზე.<sup>3</sup> კიდევ ერთი ეგზემპლარი,<sup>4</sup> რომლის აღწერილობაც ქვემოთ მოგვყავს, 2015 წელს გამოვაქვეყნეთ;<sup>5</sup> კიდევ ერთი ცალიც წარმოდგენილი იყო აშშ-ში შემდგარ აუქციონზე — Stephen Album Rare Coins Auction 43, 12-15 May 2022, lot 186 (წინამდებარე სტატიაში გთავაზობთ ამ მონეტის პირველ სამეცნიერო პუბლიკაციას, სურ. 1, 2.76 გ.)

<sup>1</sup> ყველა მათგანი აქამდეც განხილულა, კოლეგებისა თუ ჩვენს მიერ. თუმცა, ამ შემთხვევაში ხსენებულ მონაცემებს სპეციფიურ კონტექსტში ვაანალიზებთ, გარკვეული კვლევითი ამოცანის ამოხსნის ფარგლებში.

<sup>2</sup> Пахомов, *Монеты Грузии*, გვ. 38-39.

<sup>3</sup> Klat, *Catalogue of the Post-Reform Dirhams. The Umayyad Dynasty*, გვ. 90.

<sup>4</sup> ეს მონეტა აღმოსავლური მონეტების ონლაინ მონაცემთა ბაზაში Zeno 2005 წლის 10 აპრილს ვადიმ კალინინმა ატვირთა (#13778).

<sup>5</sup> ფალავა, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ვექტორები (VIII-XIII სს.)*, გვ. 22-23.





სურ. 1. (Fig. 1.) ომაიანები, თბილისი, დირჰემი, კ. 85 წ.  
 აღმოსავლური მონეტების ონლაინ მონაცემთა ბაზა ზენო, #293729

შუბლი: ცენტრში

لا اله الا  
 الله وحده  
 لا شريك له

არ არის ღმერთი  
 გარდა ღმერთისა ერთისა  
 არ ჰყავს მას მოზიარე

ირგვლივ წრიული ლეგენდა, ცენტრიდანულად:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة خمس و ثمنين

სახელითა ღვთისაითა, მოიჭრა ესე დირჰამი თბილისს, წელსა ოთხმოცდა-  
 ხუთსა

ირგვლივ სამი წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთაც 12, 3, 6 და 9 სთ-ზე  
 პატარა რგოლებია. ირგვლივ კიდევ ერთი წერტილოვანი რკალია.

ზურგი: ცენტრში

الله احد الله  
 الصمد لم يلد و  
 لم يولد و لم يكن  
 له كفوا احد

აღლაჰი ერთია აღლაჰი  
 აბსოლუტურია არ უშვია და

არ შობილა და ერთიც არ ყოფილა ბადალი მისი

ირგვლივ წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთაც ყურანის მე-9 სურის 33-ე  
 აიათი:

محمد رسول الله لرسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა; იგია, ვინც წარმოაგზავნა წრფელი გზითა და ჭეშმარიტების სარწმუნოებით, რათა გაამარჯვებინოს მას ყველა რწმენაზე, თუნდაც ეს სხაგდეთ წარმართთ ცნობილია თბილისში მომდევნო, ჰ. 86 წელს (705) მოჭრილი მონეტაც (წონა 2.66 გ):<sup>1</sup>



სურ. 2. (Fig. 2.) ომაიანები, თბილისი, დირჰემი, ჰ. 86 წ. აღმოსავლური მონეტების ონლაინ მონაცემთა ბაზა ზენო, #148182

**შუბლი:** ცენტრში იგივე ზედწერილი ირგვლივ წრიული ლეგენდა, ცენტრიდანულად:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بتفليس سنة ست و ثمانين

სახელითა ღვთისაითა, მოიჭრა ესე დირჰამი თბილისს, წელსა ოთხმოცდა-ექვსსა

ირგვლივ სამი წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთაც 12:30, 3, 5:30 და 8 სთ-ზე (ასევე 10 სთ-ზე?) პატარა რგოლებია. ირგვლივ კიდევ ერთი წერტილოვანი რკალია.

**ზურგი:** იგივე ზედწერილი და რკალები.

შემდგომი წლების ომაიანური ვერცხლის დირჰემები, მოჭრილი თბილისის ზარაფხანაში, უცნობია. მაგრამ, ეს არ ნიშნავს, რომ ზარაფხანამ სამუდამოდ შეწყვიტა მუშაობა.

ცნობილია სპილენძის მონეტები, ფელსები, რომლებიც თბილისში მურვან ყრუს სახელით მოიჭრა. პირველად ამგვარი მონეტა<sup>2</sup> სამირ შამამ გა-

<sup>1</sup> იქვე, გვ. 23-24.

<sup>2</sup> თიუბინგენის უნივერსიტეტის ისლამური ნუმიზმატიკის კვლევითი ცენტრის ნუმიზმატიკურ კოლექციაში შენახული ცალი (Forschungsstelle für Islamische Numismatik der Universität Tübingen, AM10B3).

მოაქვეყნა, ფოტოსურათის გარეშე; მისი აზრით, მონეტა ხალიფა მარვან II ბ. მუჰამადმა გამოუშვა.<sup>1</sup> შემდგომში, რამდენიმე მსგავსი მონეტა საქართველოშიც იპოვეს. დღეისთვის, ჯამში, უკვე 4-5 ეგზემპლარის არსებობის შესახებ ვიცით. სამონეტო ტიპი გამოქვეყნდა, და სათანადო ადგილიც დაიკავა ქართულ ნუმისმატიკურ ისტორიაში.<sup>2</sup> მოვიყვანთ სამონეტო ტიპის აღწერილობას ყველა ცნობილი ეგზემპლარის მიხედვით:



სურ. 3. (Fig. 3.) ომაიანები, ამირა მარვან ბ. მუჰამად, თბილისი, ფელსი, უთარილო აღმოსავლური მონეტების ონლაინ მონაცემთა ბაზა ზენო, #286712

**შუბლი:** ცენტრში

لا اله

الا الله

არ არის ღმერთი გარდა ღმერთისა

ირგვლივ წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთაც, წრიული ლეგენდა, ცენტრიდანულად:

بسم الله ضرب هذا الفلوس بتفليس خاز

სახელითა ღვთისაითა, მოიჭრა ეს ფელსი თბილისში. მოქმედი ირგვლივ გარეთა წერტილოვანი რკალი.

**ზურგი:** ცენტრში

محمد

رسول

الله

<sup>1</sup> Shamma, *A Catalogue of 'Abbasid Copper Coins*, გვ. 233.

<sup>2</sup> Paghava, Turkia, *The Umayyad Fulus Minted in the Name of Marwan b. Muhammad (the Deaf) in Georgia and Elsewhere in South Caucasus*, გვ. 16-18; Schindel, *Umayyad Copper Coinage in the Name of Marwan II b. Muhammad from the Caucasus – Additional Comments*, გვ. 8-11; ფაღავა, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმისმატიკური ევოლუციის ვექტორები (VIII-XIII სს.)*, გვ. 24-27.

მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა

ირგვლივ წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთაც, წრიული ლეგენდა, ცენტრიდანულად:

هذا الفللس مما امر به الامر مرون بن محمد

ამ ფელსის მოჭრა ბრძანა ამირამ მარვან ბ. მუჰამმადმა  
ირგვლივ გარეთა წერტილოვანი რკალი.

მონეტაზე მითითებული მარვან ბ. მუჰამმად გაიგივებულია ქართული წყაროების მურვან ყრუსთან, რომელიც *შემდგომში* ომაიანი ხალიფაც გახდა, იქამდე კი სახალიფოს ჩრდილოეთს მართავდა. არაბების მიერ დაპყრობილი სამხრეთ კავკასიის სამართავად მარვანი ჰ. 114 წელს გამოაგზავნეს (732/3), ხალიფა კი 744 წელს გახდა. თბილისური ფელსების ზემოთ განხილული ტიპი დათარიღებული არ არის, მაგრამ, მარვანი ამირას ნოდებითაა მითითებული; შესაბამისად, ეს სამონეტო ტიპიც შემდეგი შუალედით უნდა დათარიღდეს: ჰ. 114-126 წლებით. მარვან ბ. მუჰამმადის მიერ თბილისში მონეტის ემისია იმდენად მოულოდნელ და გაუგებარ მოვლენად არ უნდა მოგვეჩვენოს, თუ გავითვალისწინებთ მარვან ბ. მუჰამმადის სახელით ამიერკავკასიაში არაბულ სამფლობელოებში სხვაგანაც სპილენძის ფელსების ემისიის ფაქტებს: ქალაქ ალ-ბაბში (დარუბანდი) ჰ. 115 (733/4) (ორი სხვადასხვა ქვეტიპის), 119 (737) და 125 (742/3) წლებით დათარიღებული ფელსები (ცნობილია ასევე მმართველის სახელის აღნიშვნის გარეშე მოჭრილი ფელსებიც, ჰ. 121 (738/9) წლის ტიპი მოჭრილი ალ-ბაბში და ჰ. 123 (740/1) წლის ტიპი მოჭრილი ზარაფხანა არმინიაში).<sup>1</sup> გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ ამ სპილენძის მონეტების ემისია არაბული გარნიზონების, და, პარალელურად, მოსახლეების მომრავლების შედეგი იყო.

ცალსახაა, რომ თბილისში ზარაფხანა აგრძელებს მუშაობას — არაბული, ამჯერად უკვე სპილენძის მონეტების ემისიას — 730-740-იან წლებშიც (ჰ. 114-126/7, = 732/3-744).

ახლახანს ს. თურქიამ და ი. ფალავამ დადგინეს, რომ თბილისში არაბული ფული იჭრება მარვან ბ. მუჰამმადის წასვლის შემდეგაც.<sup>2</sup> შესაბამისი ნაშრომის ბეჭდურ პუბლიკაციამდე დეტალური განხილვისგან თავს შევიკავებთ;

<sup>1</sup> Paghava, Turkia, *The Umayyad Fulus Minted in the Name of Marwan b. Muhammad (the Deaf) in Georgia and Elsewhere in South Caucasus*, გვ. 16-18; Schindel, *Umayyad Copper Coinage in the Name of Marwan II. b. Muhammad from the Caucasus – Additional Comments*, გვ. 8-11.

<sup>2</sup> აღმოჩენა მოხსენდა 2022 წლის 19 ოქტომბერს, გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მუდმივმოქმედ სემინარზე (ს. თურქია, ი. ფალავა, „ყასაბი თბილისში [ეპიზოდი საქართველოში არაბობის ისტორიიდან]“).

თუმცა, ეს ფაქტი დამატებით ადასტურებს თბილისის არაბული ზარაფხანის მუშაობის სტაბილურობას.

\*

თბილისის ზარაფხანის ნაწარმის გარდა, საქართველოში არაბებმა ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში ასევე მოჭრეს სპილენძის საფასე, რომელზედაც მოჭრის ადგილი აღნიშნეს როგორც „ჯურზან“ (resp. „ქართლი“ / „საქართველო“): ცნობილია ჯურზანში მოჭრილი უნიკალური (ოქროს) დინარი, დათარიღებული ჰ. 240 წლით (2/VI/854-21/V/855), რომლის განხილვაც სცდება წინამდებარე ნაშრომის მიზნებს (თუმცა, ეს ოქროს მონეტა დამატებით ადასტურებს „ჯურზანის ზარაფხანის“ არსებობას), — და, ასევე, ჯურზანში მოჭრილი უნიკალური (სპილენძის) ფელსი, დათარიღებული ჰ. 152 წლით (14/I/769-3/I/770).<sup>1</sup> ნონა 2.42 გ., კვეთა 22.5 მმ., სიქათა თანაფარდობა 9 სთ-ზე:



სურ. 4. (Fig. 4.) ‘აბასიანები, „ჯურზანი“ (= თბილისი), ფელსი, ჰ. 152 წ. ავტორის ფოტო

შუბლი: ცენტრში

لا اله

الا الله

არ არის ღმერთი გარდა ღმერთისა

ირგვლივ ხაზოვანი რკალი, რომლის გარეთაც 7:30-ზე იწყება წრიული ზედწერილი, ცენტრიდანულად:

وحده لا شريك له

ერთისა, არა ჰყავს მას მოზიარე

<sup>1</sup> Paghava, Turkia, *New Mintname "Georgia" ("Jurzān")*, გვ. 228-258.

ირგვლივ ნერტილოვანი რკალი.

**ზურგი:** ცენტრში

محمد

رسول

الله

მუჰამმადი / მოციქულია / ალლაჰისა

ირგვლივ 1:00-დან ნრიული ზედნერილი, ცენტრიდანულად:

بِسْمِ اللَّهِ ضَرَبَ هَذَا الْفَلَسُ جَرَزَانَ سَنَةَ اثْنَتَيْنِ وَخَمْسِينَ وَمِئَةً

სახელითა ღეთისაითა, მოიჭრა ეს ფელსი ჯურზანს წელსა ას ორმოცდა-  
თორმეტსა

ირგვლივ ნერტილოვანი რკალი.

შესაბამის ნაშრომში ჯურზანის ზარაფხანა დაწვრილებით გვაქვს განხილული.<sup>1</sup> დადგენილია, რომ გეოგრაფიული ტერმინით ჯურზან არაბები აღნიშნავდნენ საქართველოს, ან, ყოველ შემთხვევაში, ქართლს (ფართო, მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს გაგებით).<sup>2</sup> მოყვანილი გვაქვს არგუმენტაცია, რომლის ძალითაც ჯურზანის ზარაფხანა, სადაც, არაბების მიერ, არაბული ფული იჭრებოდა, მდებარეობდა თბილისში; მოვიყვანეთ მსჯელობაც, თუ რატომ ამჯობინეს არაბებმა მონეტაზე ზარაფხანის სახელად მიეთითებინათ პროვინციის, და არა ქალაქის სახელი (ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გვაქვს სხვა მსგავსი წყვილებიც — არრანი და ბარდა‘ა ალბანეთისთვის, არმინია და დაბილი სომხეთისთვის).<sup>3</sup>

ეს უნიკალური არაბული მონეტა, ფელსი, რომელსაც მიმბაძველობის არაფერი ეტყობა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დათარიღებულია ჰ. 152 წლით (14/1/769-3/1/770). მაშასადამე, თბილისში 760-იანი წლების ბოლოს მოქმედებს ზარაფხანა, რომელშიც იჭრება კლასიკური არაბული მონეტა; ანუ, დავასკვნით, თბილისში ზარაფხანა ამ პერიოდშიც მოქმედებს და ამ ზარაფხანას არაბები აკონტროლებენ.

### ლაპიდარული წარწერები

გადავიდეთ ეპიგრაფიკული ძეგლების სხვა ჯგუფზე, ლაპიდარულ წარწერებზე. ვგულისხმობთ საქართველოში აღმოჩენილ ქუფურ არაბულ მონუმენტურ წარწერებს.

საქართველოში სულ სამი ქუფური წარწერაა აღმოჩენილი. აქედან ორი უშუალოდ ეხება ჩვენი კვლევის თემას.

<sup>1</sup> იქვე.

<sup>2</sup> ჯაფარიძე, *ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები*, გვ. 11-16.

<sup>3</sup> Paghava, Turkia, *New Mintname "Georgia" ("Jurzān")*, გვ. 238-239.

\*

პირველი წარწერა წარმოადგენს მილს (میل), ან, სხვანაირად, მილის ქვას. ეს არის 31/45 სმ. ზომის, საკმაოდ დაზიანებული (ჩანარტყამებით), უსწორო კიდეების მქონე ფილა, რომელიც ძველ თბილისში, სეიდაბადში, 1930-იან წლებში შემთხვევით აღმოაჩინა სამუშაოთა მწარმოებელმა, ვინმე მოქალაქე კიკნაძემ.<sup>1</sup>



სურ. 5. (Fig. 5.) თბილისის მილის ქვა<sup>2</sup>  
გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის არქივი

მოგვყავს ამ მილის ქვის წარწერის ტექსტი:<sup>3</sup>

بسم الله

ثلثة اميال

من تفلس

სახელითა ღვთისაითა

სამი მილი

თბილისიდან

<sup>1</sup> წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის*, გვ. 123; Крачковская, *Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.*, გვ. 88-89, სურ. 16; Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*, გვ. 23. პოენის დროის შესახებ ინფორმაციის მოწოდებისა და ვ. კრაჩკოვსკაიას გამოუქვეყნებელი ნაშრომის გაზიარებისთვის გულითად მადლობას მოვასხენებთ უფროს კოლეგას, გ. ბერაძეს.

<sup>2</sup> გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი) არქივიდან. ფოტოილუსტრაცია გამოუქვეყნებელი ნაშრომისა Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*.

<sup>3</sup> Крачковская, *Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.*, გვ. 88-89, სურ. 16.

ეს მილი პირველმა დიდმა ქართველმა აღმოსავლეთმცოდნემ, გ. წერეთელმა განიხილა, 1946 წელს, მოხსენებაში, და, შემდეგ, ძალიან მოკლედ, 1947 წელს დასტამბულ ნაშრომში.<sup>1</sup> მისგან მიღებული ანაბეჭდით,<sup>2</sup> 1952 წელს ეს მილი, შედარებით დაწვრილებით, გამოჩენილმა არაბისტმა, ვ. კრაჩკოვსკაიამ გააანალიზა.<sup>3</sup> ვ. კრაჩკოვსკაიას სტატიის რეცენზირებისას თბილისის მილს გაკვრით შეეხო ო. გრაბარიც, 1957 წელს.<sup>4</sup> 1971 წელს უნდა დასტამბულიყო ვ. კრაჩკოვსკაიას ნაშრომი არაბულ ეპიგრაფიკაზე,<sup>5</sup> სადაც თვალსაჩინოდ გილი იმ დროისთვის ცნობილ მილის ქვებსაც დაეთმობოდა,<sup>6</sup> მაგრამ, ნაშრომი, სამწუხაროდ, გამოუქვეყნებელი დარჩა. შემდგომ პერიოდში თბილისის მილი ერთგვარ დავინწყებას მიეცა; კერძოდ, ჩვენს მიერ დამუშავებული პუბლიკაციების მიხედვით, დასავლური სამეცნიერო საზოგადოებისთვის ის აბსოლუტურად უცნობი რჩება (მიუხედავად ო. გრაბარის მიერ ჟურნალში *Ars Orientalis* ხსენებისა).<sup>7</sup>

ვფიქრობთ, რომ წარწერის ისტორიული ღირებულება ჯერ არ არის სრულად გათვალისწინებული; მიზანშეწონილია კომპარატიული ანალიზის ჩატარებაც, რომლის გარეშე წარწერის ისტორიული მნიშვნელობა ნაწილობრივ გაუხსნელი რჩება. ანალოგიური და პარალელური მასალის განხილვა განსაკუთრებით აქტუალური ხდება იმის გათვალისწინებით, რომ ბოლო ათწლეულებში საკმაოდ დიდი რაოდენობით ახალი მილებიც გამოჩნდა და გამოქვეყნდა (*vide infra*).

განვიხილოთ სხვა მილის ქვები, პირველ რიგში, 'აბდ ალ-მალიქის ეპოქის დროინდელი; ასევე 'აბასიანთა მილებიც.

ო მ ა ი ა ნ თ ა ( დ ა კ ვ ე თ ი თ დ ა მ ზ ა დ ე ბ უ ლ ი ) მ ი ლ ე ბ ი :

წ ა რ წ ე რ ა ბ ა ბ ა ლ - ვ ა დ ი დ ა ნ , მ ე - 8 მ ი ლ ი ი ე რ უ - ს ა ლ ი მ ი დ ა ნ . 'აბდ ალ-მალიქის დროინდელი: 39/57 სმ. კვადრი; ზევიდან შემოტეხილია; ნაპოვნია იერუსალიმიდან არ-რამლასკენ მიმავალ გზაზე (საყურადღებოა დიაკრიტიკული ნიშნების მითითება):<sup>8</sup>

<sup>1</sup> წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის*, გვ. 123 (პირველი პუბლიკაცია — წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის* [1947], გვ. 15-52).

<sup>2</sup> Крачковская, *Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.*, გვ. 88, სქოლიო 7.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 88-90, სურ. 16.

<sup>4</sup> Grabar, *Epigrafika Vostoka (Oriental Epigraphy)*, Edited by V. A. Krachkovskaia, გვ. 557.

<sup>5</sup> Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*.

<sup>6</sup> იქვე, გვ. 18-24.

<sup>7</sup> შეად., Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 10-16; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 96-97; Lindstedt, *Arabic Rock Inscriptions up to 750 CE*, გვ. 413-414, 421.

<sup>8</sup> Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicorum*, გვ. 19-27.



... ..

... الطريق

عبد الله عبد الملك

امير المؤمنين رحمت الله

عليه من ايليا الى هذا

الميل ثمنية اميال

... .. გზისა ... მონამ ღვთისა 'აბდ ალ-მალიქმა მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა ალლაჰის წყალობა (იყოს) მასზე ილიადადან' ამ მილისკენ რვა მილი<sup>2</sup> ქვემოთ დეკორატიული ელემენტი.

წ ა რ წ ე რ ა ა ბ უ ლ უ შ ი დ ა ნ , მ ე - 7 მ ი ლ ი ი ე რ უ ს ა ლ ი - მ ი დ ა ნ . 'აბდ ალ-მალიქის დროინდელი: 30/30 სმ. ზომის დაზიანებული კვადრი:<sup>3</sup>

... ..

[الطريق]ق و صنع[ة الاميال]

[ع]بد الله عبد [الملك]

امير المؤمنين رحمت الله

عليه من ايليا الى [هذا الميل]

سبعة [اميال]

... .. გზისა და გაკეთება [მილებისა] მონამ ღვთისა 'აბდ [ალ-მალიქმა] მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა ალლაჰის წყალობა (იყოს) მასზე ილიადადან [ამ მილისკენ] შვიდი მილი

ქვემოთ მარჯვნივ დეკორატიული ელემენტი.

წ ა რ წ ე რ ა ა კ ვ ა ბ ე ლ ლ ა დ ა ნ — 'აინ ჰემედიდან, მე - 5 მილი იერუსალიმიდან. 'აბდ ალ-მალიქის დროინდელი: 17/27 სმ. კვადრის ნატეხი; ნაპოვნია იერუსალიმიდან დასავლეთის მიმართულებით 12 კმ-ის მანძილზე, აკვა ბელლას — 'აინ ჰემედის მახლობლად:<sup>4</sup>

... ..

من ...

... [ل]لميل خمسة

[اميال]

...-დან ... მილისკენ ხუთი მილი

<sup>1</sup> იერუსალიმიდან; საყურადღებოა, რომ მითითებულია ძველი რომაული ტოპონიმი.

<sup>2</sup> ქართულ ტექსტს სტრიქონებად არ ვანაწილებთ; ჩვენი შრომის მიზნიდან გამომდინარე, ჩვენთვის მთავარია მილის ქვების წარწერების შინაარსი და არა ტექსტის განაწილება; ამის გაკეთება გაძნელებულიცაა, არაბულისა და ქართულის განსხვავებული გრამატიკული წყობის გათვალისწინებით.

<sup>3</sup> იქვე.

<sup>4</sup> Cytrin-Silverman, *The Fifth Mil from Jerusalem: Another Umayyad milestone from southern Bilād al-Shām*, 603-610.

პირველად პუბლიკაციაში ავტორმა მილის წარწერის ტექსტის ძალიან მასშტაბური რეკონსტრუქცია შემოგვთავაზა, სხვა მიღების, პირველ რიგში, ბაბ ალ-ვადის მილის წარწერის საფუძველზე.<sup>1</sup> უეჭველია, რომ აკვა-ბელლას წარწერა ძალიან ემსგავსება იერუსალიმიდან მიმავალ გზაზე განთავსებულ დანარჩენ ორ მილს, ბაბ ალ-ვადისა და აბუ ლუმის (დაშორებულს, საფიქრებელია, მხოლოდ, შესაბამისად, 3 და 2 მილით, თუკი სამივე მილის ქვა ერთსა და იმავე გზაზე მდებარეობდა). ამრიგად, ამგვარი რეკონსტრუქცია დასაშვებად მიგვაჩნია, ოღონდ, მხოლოდ იმ ფარგლებში, რაშიც დარწმუნებული შეიძლება ვიყოთ ხსენებულ მიღების საფუძველზე (რელიგიური ფორმულების გარეშე, რომელთა არსებობაც, ბუნებრივია, სავარაუდოა, მაგრამ, რამდენად ვრცელი ფორმით, რთული სათქმელია), და, რასაკვირველია, სიტყვების სტრიქონებს შორის გადანაწილების გარეშე (ფილის თავდაპირველი ზომები ხომ აბსოლუტურად უცნობია). ჩვენ ამ მილის ქვის წარწერის ტექსტის შემდეგ ჰიპოთეტურ რეკონსტრუქციას წარმოვადგენდით:

[الطريق و صنعة الاميال عبد الله عبد الملك امير المومنين رحمت الله عليه] من  
 [إيليا الى هذا] لميل خمسة  
 [امي]ال

[... გზისა და გაკეთება მილებისა მონამ ღვთისა 'აბდ ალ-მალიქმა მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა ალლაჰის წყალობა (იყოს) მასზე [ილია]დან [ამ] მილისკენ ხუთი მილი

წ ა რ წ ე რ ა ხ ა ნ ა ლ - ჰ ა ს რ უ რ ა დ ა ნ , დ ა მ ა ს კ ო დ ა ნ  
 1 0 9 - ე მ ი ლ ი . 'აბდ ალ-მალიქის დროინდელი: 30/40 სმ. კვადრი; ნაპოვნია დამასკოდან იერუსალიმისკენ მიმავალ გზაზე;<sup>2</sup>

[صلى الله عليه] ... ..  
 و سلم [امر بعمارة]  
 هذا [!] الطريق و  
 صنعة الاميال عبد  
 الله عبد الملك ا  
 مير المومنين رحمت الله  
 عليه من دمشق الى هذا  
 الميل تسعة و مائة ميل

<sup>1</sup> იქვე, გვ. 605-607.

<sup>2</sup> Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicorum*, გვ. 17-29.

... [(დაე) ილოცოს ალლაჰმა მასზე] და (მისცეს) მშვიდობა [ბრძანა შეკეთება] ამ გზისა და გაკეთება მიღებისა მონამ ღვთისა 'აბდ ალ-მალიქმა მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა ალლაჰის წყალობა (იყოს) მასზე დამასკოდან ამ მილისკენ ას ცხრა მილი

ნ ა რ წ ე რ ა დ ე ე რ ა ლ - კ ა ლ თ ი დ ა ნ ( დ ე ე რ მ ა რ ჯ ი რ დ ი - ს ი დ ა ნ ), დ ა მ ა ს კ ო დ ა ნ 10 ( X = 3 - 10 ) მ ი ლ ი . ' ა ბ დ ა ლ - მ ა ლ ი ქ ი ს დ რ ო ი ნ დ ე ლ ი : 31/39 ს მ . დაზიანებული კვადრი; ნაპოვნია იერუსალიმიდან დამასკოსკენ მიმავალ გზაზე:<sup>1</sup>

[صلى الله عليه و سلم امر بعماره هذا الطريق] ... ..

[و صنعة الامير] عبد

[الله عبد] لملك امير

[المومنين] رحمت ا

[لله علي] ه من دمشق ا

[لى] ه ذا الميل

[٣-١٠] ميل و مائة ميل

..... [(დაე) ილოცოს ალლაჰმა მასზე და (მისცეს) მშვიდობა ბრძანა შეკეთება] ამ გზისა და გაკეთება] მიღებისა მონამ [ღვთისა 'აბდ ალ-მალიქმა მბრძანებელმა [მართლმორწმუნეთა] ალლაჰის წყალობა (იყოს) მასზე დამასკოდან ამ მილისკენ [3-10??] მილი და ასი მილი

ნ ა რ წ ე რ ა ა ლ - ფ ი კ ი დ ა ნ , 53 მ ი ლ ი დ ა მ ა ს კ ო დ ა ნ . ' ა ბ დ ა ლ - მ ა ლ ი ქ ი ს დ რ ო ი ნ დ ე ლ ი , დათარიღებულია ჰიჯრის 85 წლის შა'აბანის თვით (704 წლის 8 აგვისტო — 5 სექტემბერი); 39.5/80 სმ. კვადრი, ჩამოთლილი მარცხენა მხარეს; ნაპოვნია ალ-ფიკის დასახლებაში (გოლანი):<sup>2</sup>

[بسم الله الرحمن الرحيم]

[لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول]

[الله امر بصنعة هذه الاميال عبد الله] عبد ا

[ملك امير المومنين على يدي مساور مولى امير المومنين]

[في شعبان من سنة خمس و ثمنين من دمشق الى هذا ثلثة] [و خمسين ميلا]

სახელითა ღვთისათა მონყალისა მწყალობლისა არ არის ღმერთი გარდა ღმერთისა ერთისა არ ჰყავს მას მოზიარე<sup>3</sup> მუჰამადი მოციქულია] ალლაჰისა ბრძანა გაკეთება ამ მიღებისა მონამ ღვთისა ['აბდ ალ-მალიქმა მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა ხელითა მუსავირისა მავლაისა მბრძანებლისა

<sup>1</sup> იქვე, გვ. 17-29.

<sup>2</sup> Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 36-38; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 221-222.

<sup>3</sup> ამ და მომდევნო წარწერაში, მ. შარონის მოსაზრებით, ბასმალას მითითება, ფაქტიურად 'აბდ ალ-მალიქის პოლიტიკური კრედოს გამომხატველია (Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 223).

[მართლმორწმუნეთა] შა'აბანსა წლისა ოთხმოცდა ხუთისა დამასკოდან ამ {მილისკენ} სამი [და ორმოცდაათი<sup>1</sup> მილი]

წარწერა ალ-ფიკიდან, 52 მილი დამასკოდან, 'აბდ ალ-მალიქის დროინდელი, დათარიღებულია ჰიჯრის 85 წლით (704/5); 28.5/28.5 სმ. კვადრი, ოთხივე მხრიდან არის შემოჭრილი კვადრატული ფილის მისაღებად; ნაპოვნია ალ-ფიკის დასახლებაში (გოლანი):<sup>2</sup>

[بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ]<sup>3</sup>

[لا إله إلا الله وحده<sup>4</sup> لا شريك له محمد رسول]

ل الله امر بصنعة هـ [ذا الاميال عبد]

الله عبد الملك امير الم [ومنين على يدي]

مساور مولى امير الم [ومومنين في ...]

من سنة خمس و ثمن [ين من دمشق الى]

هذا اثنتين و خمسين ميل

[სახელითა ღვთისაითა მონყალისა მწყალობლისა არ არის ღმერთი გარდა ღმერთისა ერთისა] არ ჰყავს მას მოზიარე [მუჰამმადი] მოციქულია ალლაჰისა ბრძანა გაკეთება ამ [მილებისა მონამ] ღვთისა 'აბდ ალ-მალიქმა მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა [ხელითა] მუსავირისა მავლაისა მბრძანებლისა მართლმორწმუნეთა [რომელიღაც თვესა] წლისა ოთხმოცდახუთისა [დამასკოდან] ამ {მილისკენ} ორი და ორმოცდაათი მილი

სოფელ ალ-ფიკის ამ ორ წარწერას დროში წინ უსწრებს, მაგრამ მათთან უშუალო კავშირშია კიდევ ერთი, ალ-ფიკის მთაზე გადასვლელის წარწერა; 64/52 სმ. ზომის ბაზალტის ქვა, დათარიღებულია ჰიჯრის 73 წლის მუჰარრამის თვით (692 წლის 23 მაისი — 21 ივნისი):<sup>5</sup>

[بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ]

الرَّحِيمِ لَا إِلَهَ إِلَّا [1]

لله وحده لا شريك

له محمد رسول الله امر

[تسهيل هذه العقبة عبد]

الله عبد الملك امير المو

منين و عملت على يحيى بن ا

لحكم في المحرم من سنة ثلاث

[و سبعين]

<sup>1</sup> ათეული ალ-ფიკის მეორე წარწერის მიხედვით არის აღდგენილი.

<sup>2</sup> Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 33-35, 37-38; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 220-221.

<sup>3</sup> ზედა სტრიქონი აღდგენილია ალ-ფიკის მეორე წარწერის მიხედვით.

<sup>4</sup> შეად. Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 222-223.

<sup>5</sup> Sharon, *An Arabic Inscription from the Time of the Caliph 'Abd al-Malik*, გვ. 367-372; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 95-96, 222.

სახელითა ღვთისათა მონყალისა მწყალობლისა არ არის ღმერთი გარდა ღმერთისა ერთისა არ ჰყავს მას მოზიარე მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა ბრძანა გაადვილება ამ გადასასვლელისა მონამ ღვთისა 'აბდ ალ-მალიქ-მა მბრძანებელმა მართლმორწმუნეთა და შესრულდა ეს ხელითა' იაჰია ბ. ალ-ჰაქამისა მუჰარრამში წლისა სამისა [და სამოცდაათისა<sup>2</sup>]

‘ ა ბ ა ს ი ა ნ თ ა ( და კ ვ ე თ ი თ და მ ზ ა დ ე ბ უ ლ ი ) მ ი ლ ე ბ ი

წ ა რ წ ე რ ა 1 ნ ა პ ო ვ ნ ი ს ა უ დ ი ს ა რ ა ბ ე თ შ ი , და უ დ - გ ე ნ ე ლ ა დ გ ი ლ ა ს , ‘ ა ბ ა ს ი ა ნ თ ა პ ე რ ი ო დ ი ს . გ რ ა ნ ი ტ ი ს ფ ი ლ ა :<sup>3</sup>

ثمينة ا

ميال وهو

ثلاثي من

الكوفة

რვა მილი რაც ორი მესამედია გზისა ქუფადან

წ ა რ წ ე რ ა 2 ნ ა პ ო ვ ნ ი ს ა უ დ ი ს ა რ ა ბ ე თ შ ი , და უ დ - გ ე ნ ე ლ ა დ გ ი ლ ა ს , ‘ ა ბ ა ს ი ა ნ თ ა პ ე რ ი ო დ ი ს . 42/50 სმ. ზომის გრანიტის ფილა:<sup>4</sup>

ميل من

البريد

وهو على ا

ثنتين و ستين

بريد من

الكوفة

მილი ბარიდიდან რომელიც სამოცდამეორე ბარიდია ქუფადან

წ ა რ წ ე რ ა 3 ნ ა პ ო ვ ნ ი ს ა უ დ ი ს ა რ ა ბ ე თ შ ი , ‘ ა ბ ა - ს ი ა ნ თ ა პ ე რ ი ო დ ი ს , ა ლ - მ ა ჰ დ ი ს ს ა ხ ე ლ ი თ :<sup>5</sup>

هذا ما امر به ا

لمهدي عبد الله

<sup>1</sup> ორი ხელითა.

<sup>2</sup> ათეულის წარდგენილი მნიშვნელობა ეფუძნება იმ გარემოებას, რომ 'აბდ ალ-მალიქის ზეობა დაიწყო ჰ. 65 წელს, ხოლო იაჰია ბ. ალ-ჰაქამი კი გარდაიცვალა ჰ. 80 წელს; ამრიგად, 3-ით დაბოლოებული თარიღი შეიძლება იყოს მხოლოდ 73. იაჰია ბ. ალ-ჰაქამი წარწერის გამომცემელს გაიგივებული ჰყავს ხალიფა 'აბდ ალ-მალიქის ზიძისთან მამის მხრიდან (Sharon, *An Arabic Inscription from the Time of the Caliph 'Abd al-Malik*, გვ. 371).

<sup>3</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, 310;

გვ. 124, 128. الرشد. اربعة احجار ميلية من العصر العباسي «دراسة و تحقيق».

<sup>4</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, 310-311;

გვ. 124, 128. الرشد. اربعة احجار ميلية من العصر العباسي «دراسة و تحقيق».

<sup>5</sup> الرشد. اربعة احجار ميلية من العصر العباسي «دراسة و تحقيق», გვ. 124, 129.

عبد الله امير ا  
لمومنين على يدي  
يقطين بن موسى  
هذا على اثنى  
عشر ميلا من بريد  
اسود العشارت(?)

ესაა რაც ბრძანა მაჰდიმ მონამ ღვთისა მონამ ღვთისა მბრძანებელმა მართ-  
ლმორწმუნეთა აკოტინ ბ. მუსას ხელითა ეს (არის) თორმეტი მილი ბარიდიდან  
ასვად ალა 'აშარ[?]...

წარწერა 4 ნაპოვნის საუდის არაბეთში, მექას  
ჩრდილო-აღმოსავლეთით, 'აბასიანთა პერიოდის':<sup>1</sup>

اربعة ا  
ميل ثلث  
بريد  
من مكة

ოთხი მილი მესამედი ბარიდი მექადან

წარწერა 5 ალ-რაბაზადან, 'აბასიანთა დროის,  
დაუთარილებელი; 28/25 სმ., რუხი გრანიტის ფილა; ეტყობა შავი  
საღებავის კვალი (გრაფემები უფრო ადვილად ნაკითხვადი რომ ყოფილიყო):<sup>2</sup>

عشرة ا  
ميال من  
البريد

ათი მილი ბარიდიდან

გამომცემელი წარწერას 'აბასიანთა დროით ათარილებს — ეს წარწერაც  
და ოთხიც სხვა, ავტორის მიერ უფრო ადრე გამოქვეყნებული და 'აბასიანთა  
ეპოქისადმი მიკუთვნებული, ყველა ე. წ. დარბ ზუზადას მიეკუთვნება,  
ანუ, მომლოცველეთა გზას ქუფადან მექამდე.<sup>3</sup> უფრო მეტიც, პალეოგრაფიული  
ნიშნებითაც წარწერა ასევე 'აბასიანთა პერიოდს მიეკუთვნება.<sup>4</sup> დავამატებთ  
იმასაც, რომ წარწერაში მოხსენიებულია ბარიდი, განსხვავებით ომაიანური  
ეპოქის ყველა მილისაგან.

წარწერა 6 ალ-მანშიადადან (იორდანია), ალ-მაჰ-  
დის სახელით, დათარილებული ჰ. 135 წლის ზილ-  
ჰიჯჯას თვით (753 წლის 8 ივნისი — 6 ივლისი);<sup>5</sup>

<sup>1</sup> იქვე.

<sup>2</sup> Rashid, *A New 'Abbāsīd milestone from Al-Rabaḡa*, გვ. 138-143.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 138-140.

<sup>4</sup> იქვე, გვ. 142.

<sup>5</sup> Al-Jbour, *The Discovery of the First Abbasid Milestone in Bilād ash-Shām*, გვ. 171-176.

62/45 სმ. ზომის დაზიანებული ფილა, რომელსაც შემოტეხილი აქვს მარცხენა კიდე და ქვედა მარჯვენა კუთხე. ზედა 4 და ქვედა 3 სტრიქონს შორის ცარიელი ადგილია; წარწერა ნაკლული, ჩანს, არ არის, მაგრამ, აშკარად, დაუსრულებელია.<sup>1</sup> ჩვენი ნაკითხვა მცირედით განსხვავდება გამომცემლის<sup>2</sup> მიერ წარდგენილი ტექსტიდან:

بسم الله الرحمن الرحيم

لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد[د]

رسول الله صلى الله عليه وسلم امر<sup>3</sup> بص[نعته(?)]

الميال المهدي

[إن عثمان في ذي القعدة سنة

خمس وثلثين وماية من

اذرعات الى هذا الميل

სახელითა ღვთისათა მონყალისა მწყალობლისა არ არის ღმერთი გარდა ღმერთისა ერთისა არ ჰყავს მას მოზიარე მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა (დაე) დალოცოს ალლაჰმა და (მისცეს) მშვიდობა ბრძანა ... [გაკეთება(?)] მიღებისა ალ-მაჰდიმ

ბ. უსმანმა ზილჰიჯჯას წელსა ხუთსა და ოცდაათსა და ასსა ასრა 'ათიდან' ამ მილისკენ

სანამ თბილისის მილის განხილვაზე და შედარებით ანალიზზე გადავიდოდეთ, აუცილებელია მიმოვიხილოთ მილის ქვების ისტორიული მნიშვნელობა.

დავინყებთ იმის აღნიშვნით, რომ ომაიანი ხალიფებისთვის, რომელთა რეზიდენციაც სირიაში იყო, არაბეთთან სტაბილური კომუნიკაციების შენარჩუნებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: რელიგიური მოსაზრებებით, და, ასევე, ჰიჯაზის პროვინციაში საკუთარი მამულების ფლობიდან გამომდინარე;<sup>5</sup> გარდა ამისა, ბუნებრივია, არანაკლები მნიშვნელობა ექნებოდა იმ გარემოებასაც, რომ მოწყობილი საგზაო ქსელი ეფექტური, როგორც სამოქალაქო ასევე სამხედრო დანიშნულების კომუნიკაციის აუცილებელ წინაპირობას წარმოადგენდა, რაც ესოდენ მნიშვნელოვანი იყო სახალიფოს ერთიანობის შესანარჩუნებლად და სამართავად.<sup>6</sup> ამრიგად, არ არის გასაკვირი, რომ ხალიფები

<sup>1</sup> წარწერის რეკონსტრუქციის მცდელობისთვის იხ. იქვე, გვ. 175.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 172.

<sup>3</sup> გამომცემელი ამ ადგილას კითხულობს სიტყვას هذا. იქვე, გვ. 172. აღსანიშნავია, რომ გამომცემლის სტატიაში სტრიქონებს შორის სიტყვების განაწილება არ შეესაბამება იქვე წარმოდგენილ არც ფოტოსურათს და არც გრაფიკულ პირს.

<sup>4</sup> ამ დასახლების შესახებ, იხ. იქვე, გვ. 173-174.

<sup>5</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 10-11.

<sup>6</sup> Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 96.

განსაკუთრებულ ზრუნვას იჩენდნენ არსებული გზების კეთილმოწყობაზე, ან, ახლების გაყვანაზე — ამის დამადასტურებელი ორგვარი წყაროები გვაქვს: მემატრიანეების ცნობები და არქეოლოგიური აღმოჩენები.<sup>1</sup> ასე, მაგალითად, ატ-ტაბარი ორჯერ ახსენებს 'აბდ ალ მალიქის (685-705) ძის, ალ-ვალიდის (705-715) შესაბამის განკარგულებებს (ჭების ამოთხრა, მთებზე გადასასვლელების მოწყობა, შუქურების გაკეთება); ომარ II-ც (717-720) და ჰიშამიც (724-743) ასევე ზრუნავდნენ მექაში მიმავალი გზის კეთილმოწყობაზე (მომლოცველებისთვის წყლის რეზერვუარების მოწყობა), რაც არქეოლოგიური აღმოჩენითაც დასტურდება.<sup>2</sup> სხვათა შორის, ალ-კალკაშანდის მიხედვით, ალ-ვალიდი იყო ის პირველი ხალიფა, რომელმაც გზების გაყოლებაზე მანძილის ქვები ჩაადგმევინა.<sup>3</sup> თუმცა, სხვა წყაროთი, პირველი მიწები (მართალია, საფიქრებელია, მაღალი და სვეტისმაგვარი, წარწერების გარეშე, ან მხოლოდ ნუმერაციით) მექადან მიმავალ გზაზე აღმართა ჯერ კიდევ მარვან ბ. ჰაქამმა (მომავალში ხალიფამ 684-685 წლებში), 661-668 წლების პერიოდში.<sup>4</sup>

თუმცა, ამ შემთხვევაშიც, არა-ნარატიული, არტეფაქტული პირველწყაროები ეწინააღმდეგებიან და ასწორებენ ნარატიულს, რაც ემპირიციტული მიდგომის უპირატესობის (თუკი ხერხდება) კიდევ ერთი მოწმობაა — 'აბდ ალ-მალიქის სახელის მატარებელი მიწის ქვების აღმოჩენა ადასტურებს, რომ მიწებით გზების მონიშვნის ინიციატორი და პირველი სულის ჩამდგმელი ალ-ვალიდი კი არა, სწორედ, ყველაზე ცოტა, 'აბდ ალ-მალიქი იყო.<sup>5</sup> 'აბდ ალ-მალიქის ზრუნვას საგზაო ქსელზე ნამდვილად ადასტურებს ალ-ფიკის გადასასვლელის ზემოთ მოყვანილი წარწერაც, რომელიც ჰ. 73 წლის მუჰარრამით არის დათარიღებული.<sup>6</sup> პირადად ჩვენ არ ვიზიარებთ ა. ელადის მოსაზრებას,<sup>7</sup> რომ მიწის ქვებზე

رحمت الله عليه

ალლაჰის წყალობა (იყოს) მასზე

ფორმულის გამოყენება მიუთითებს იმაზე, რომ 'აბდ ალ-მალიქის სახელის მატარებელი ამ მიწების გაკეთება, მართალია 'აბდ ალ-მალიქის ზეობაში

<sup>1</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 11.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 11-14.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 12.

<sup>4</sup> Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 41-44.

<sup>5</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 15, Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 49-50.

<sup>6</sup> Sharon, *An Arabic Inscription from the Time of the Caliph 'Abd al-Malik, 367-372*; Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 15.

<sup>7</sup> Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 38. ეს მოსაზრება ქ. სითრინ-სილვერმანმაც გაიზიარა (Cytrin-Silverman, *The Fifth Mil from Jerusalem: Another Umayyad milestone from southern Bilād al-Shām*, გვ. 609).



დაიგეგმა, მაგრამ, სინამდვილეში, უკვე 'აბდ ალ-მალიქის სიკვდილის შემდეგ განხორციელდა, ანუ, ისინი, ასე ვთქვათ, სიკვდილშემდგომია. საზოგადოდ, საგზაო ქსელზე ზრუნვა ამ ომაიანი ხალიფას სამოქალაქო ადმინისტრაციის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად, და, დავამატებთ, მიღწევადაც კი უნდა ჩაითვალოს.<sup>1</sup> სახალიფოში სეცესიონისტური მოძრაობების დამამარცხებელ 'აბდ ალ-მალიქს საგზაო ქსელზე, ანუ კომუნიკაციის სისტემაზე ზრუნვის აუცილებლობა, საფიქრებელია, კარგად ექნებოდა შეგნებული.<sup>2</sup> გზების მონიშვნა ქვებით, სადაც დამასკოსა და იერუსალიმიდან ათვლილი მანძილი იქნებოდა აღნიშნული, შეიძლება მიუთითებდეს მთელი სახალიფოს გზების მოსაწყობად მიმართულ სახელმწიფო პროექტზე.<sup>3</sup> ნარატიული პირველწყაროებით თუ ვიმსჯელებთ, 'აბდ ალ-მალიქის საქმიანობა ალ-ვალიდმაც გააგრძელა, თუმცა, ცხადია, ამ აქტივობის მასშტაბი და გეოგრაფიული განვრცობა უცნობია<sup>4</sup> — ს. რაშიდს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ გზების კეთილმოწყობას ომაიანი ხალიფები ჰიჯაზშიც აწარმოებდნენ, და არა მარტო დიდ სირიაში, თუმცა, შესაბამისი არქეოლოგიური მტკიცებულებები, ჯერჯერობით მაინც, არ არის ნაპოვნი.<sup>5</sup> სამაგიეროდ, მექასთან დამაკავშირებელი გზის თუ გზების კეთილმოწყობაზე ნამდვილად ზრუნავენ 'აბასიანი ხალიფები — აბულ 'აბბასი (750-754), აბუ ჯაფარი (754-775), ალ-მაჰდი (775-785): ამაზე მიუთითებს ქრონისტების ცნობები (ატ-ტაბარი, იბნ ალ-ასირი, ალ-კაშკაშანი),<sup>6</sup> და, რაც მთავარია, 'აბასიანთა ეპოქის, ზოგჯერ 'აბასიანი ხალიფას სახელის მატარებელი მილის ქვები.<sup>7</sup>

საგანგებო განხილვის ღირსია ე. წ. ბარიდის სისტემა,<sup>8</sup> ვინაიდან ტერმინი „ბარიდი“<sup>9</sup> ხშირად გვხვდება ('აბასიანთა პერიოდის) მილებზე. არაბულმა ლიტერატურამ შემოგვინახა ცნობები, რომ ბარიდი, ანუ, ფოსტისა და დაზვერვის სახელმწიფო სამსახური პირველმა შემოიღო პირველმა ომაიანმა ხალიფამ, მუ'ავიამ ბ. აბუ სუფანამა.<sup>10</sup> რასაკვირველია, ბარიდის სისტემა პრაქტი-

<sup>1</sup> Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 96.

<sup>2</sup> იქვე.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 96-97.

<sup>4</sup> იქვე, გვ. 97.

<sup>5</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 16.

<sup>6</sup> იქვე, გვ. 312, 324-325.

<sup>7</sup> იქვე, გვ. 310-312; Rashid, *A New 'Abbāsīd milestone from Al-Rabaḍa*, გვ. 138-143; Al-Jbour, *The Discovery of the First Abbasid Milestone in Bilād ash-Shām*, გვ. 171-176.

გვ. 123-142, «دراسة و تحقيق» الرشيد. اربعة احجار مملية من العصر العباسي

<sup>8</sup> შეად. Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 314-317.

<sup>9</sup> Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*, გვ. 19; Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 314.

<sup>10</sup> Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 48; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 97.

კულად, საგზაო ქსელს ეფუძნებოდა, ასე რომ, მილის ქვებიცა და შუქურებიც, ფაქტიურად, ბარიდის გზებს მონიშნავდა.<sup>1</sup> თუმცა, მ. შარონის მოსაზრებით, რომელიც ლოგიკური გვეჩვენება, ნარატიული პირველწყაროები ამ შემთხვევაში ნაკლებ სანდოა, და ბარიდის სისტემის ხელახალი დანერგვა მაინც ისევ და ისევ 'აბდ ალ-მალიქს უნდა მივანეროთ, ისლამური იმპერიის ხელახლა გამაერთიანებელს და მისი ორიგინალური ადმინისტრაციული, სამონეტო და რელიგიური სისტემების ფუძემდებელს.<sup>2</sup> ფაქტია, რომ 'აბდ ალ-მალიქამდელი მილის ქვები უცნობია, რაც შეესაბამება კონცეფციას, რომლის თანახმადაც ბარიდის საგზაო ქსელზე აქტიური ზრუნვა სწორედ ამ ხალიფამ დაიწყო. ბარიდის სისტემა განავითარეს 'აბასიანმა ხალიფებმაც, მაგალითად, აბულ 'აბბასმა (750-754) და ალ-მაჰდიმ (775-785).<sup>3</sup> განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ატ-ტაბარის ცნობები: ჰ. 134 წელს (751 წლის 30 ივლისი — 752 წლის 17 ივლისი) აბულ 'აბბასის ზეობაში ქუფადან მექისკენ მიმავალ გზაზე შუქურებისა და მილის ქვების სისტემის მოწყობაზე;<sup>4</sup> და, ასევე, ჰ. 161 წელს (777 წლის 9 ოქტომბერი — 778 წლის 27 სექტემბერი), ალ-მაჰდის ზეობაში იმავე გზაზე ინფრასტრუქტურის, მათ შორის, მილის ქვების განახლებაზე.<sup>5</sup> როგორც ჩანს, სწორედ ამის გათვალისწინებით, ს. რაშიდი ქუფა-მექის გზაზე ნაპოვნ მილის ქვებს, ტერმინ ბარიდის მოხსენიებით, 'აბასიანთა პერიოდით ათარიღებს.<sup>6</sup>

\*

გადავიდეთ თბილისის მილის ქვისა და მისი ისტორიული მნიშვნელობის განხილვაზე.

პირველ რიგში, გამოვთქვამთ ჩვენს მოსაზრებებს თბილისის მილის დათარიღებაზე. როგორც დავინახეთ, თბილისის მილი დაუთარიღებელია; მასზე არც ვინმე ადგილობრივი მმართველის თუ სხვა პირის (ხელოსნის) სახელია აღნიშნული, რომელიც, თეორიულად მაინც, დაგვეზარებოდა ქვაზე წარწერის ამოკვეთის მიახლოებით მაინც დათარიღებაში. მიუხედავად ამისა, არც გ. წერეთელს და არც ვ. კრაჩკოვსკაიას, და არც ო. გრაბარს, ეჭვი არ შეჰპარვიათ, რომ თბილისის ქვა 'აბდ ალ-მალიქის პერიოდს მიეკუთვნება: გ. წერეთლის მიხედვით, ეს ქვა „ჰიჯრის | საუკუნის ბო-

<sup>1</sup> იქვე; Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 49; Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*, გვ. 19.

<sup>2</sup> Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 98, Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 49.

<sup>3</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 325-326.

<sup>4</sup> Al-Ṭabarī, *Volume XXVII. The 'Abbasid Revolution. A.D. 743-750/A.H. 126-132*, გვ. 203-204.

<sup>5</sup> Al-Ṭabarī, *Volume XXIX. Al-Manṣūr and al-Mahdī. A.D. 763-786/A.H. 146-169*, გვ. 198.

<sup>6</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 324-326.

ლოს ეკუთვნის“<sup>1</sup>; ვ. კრაჩკოვსკაია კი ამ წარწერას მიახლოებით ჰ. 100 წლით (718/9) ათარიღებდა, ან, ჰიჯრის 80-იანი წლებითაც კი (699-708).<sup>2</sup> ო. გრაბარსაც არ შეუტანია ეჭვი ვ. კრაჩკოვსკაიას დათარიღებაში.<sup>3</sup>

რას ემყარება აღნიშნული დათარიღება?

თბილისის მილის მიკუთვნება ‘აბდ ალ-მალიქისადმი ფსიქოლოგიურად ადვილად აიხსნება; როდესაც ზემოთ მოხსენიებული ნაშრომები იწერებოდა, სხვა ხალიფას მანძილის ქვეები საერთოდ უცნობი იყო. თუმცა, ამჟამად, როდესაც უკვე ვიცით უფრო გვიანდელი პერიოდის მილის ქვების არსებობის შესახებ, აუცილებლად მიგვაჩნია — დავუბრუნდეთ ამ საკითხს, და, ვცადოთ, გავარკვიოთ, დროის თუ რა პერიოდს მიეკუთვნება თბილისის მილი.

გ. წერეთელს მითითებული დათარიღების სასარგებლოდ რაიმე არგუმენტაცია მოყვანილი არ ჰქონდა;<sup>4</sup> საფიქრებელია, რომ მკვლევარი ამ დროს პალესტინური ანალოგების, ‘აბდ ალ-მალიქის მილების არსებობით ხელმძღვანელობდა (ო. გრაბარსაც უბრალოდ აღნიშნული აქვს, რომ თბილისის მილი ძალიან ემსგავსება სირიაში ნაპოვნ მილის ქვებს<sup>5</sup>).

ვ. კრაჩკოვსკაიას დათარიღება კი ემყარება თბილისის მილის ქვის წარწერის არსსა და პალეოგრაფიულ მახასიათებლებს; ყოველ შემთხვევაში, პატივცემული ავტორის თანახმად, „თბილისში ნაპოვნი მილის ქვის წარწერის არც ხელი, და არც შინაარსი არ ეწინააღმდეგება შედარებით ადრეულ დათარიღებას, დაახლოებით 100/718-719 წ., და შესაძლოა, საერთოდ, I/VIII ს-ის ოთხმოციანი წლებით“.<sup>6</sup> ვერა კრაჩკოვსკაია ამ წარწერას კავკასიაში ყველაზე ადრეულად მიიჩნევს.<sup>7</sup> მისი განმარტებით, ფილაზე მოთავსებული წარწერის ხელი ქუფურია, სწორხაზოვანი და კუთხოვანი, მრუდწირული ელემენტები კი მინიმალურად არის გამოხატული.<sup>8</sup> ვ. კრაჩკოვსკაიას მიხედვით, პალეოგრაფიული კუთხით თბილისის მილი განსაკუთრებით ბაბ ალ-ვადის მილს ემსგავსება.<sup>9</sup> მისივე მოსაზრებით, თბილისის მილის ზედწერილის „ტექსტის ლაკონურობაც, და მაღალჩინოსან მოხელეთა სახელების არარსებობა, უფრო ადრეული, ვიდრე გვიანი დროის დამახასიათებელ ნიშნად შეიძლება ჩაითვა-

<sup>1</sup> წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის*, გვ. 123.

<sup>2</sup> Крачковская, *Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.*, გვ. 90; იხ. ასევე Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*.

<sup>3</sup> Grabar, *Epigrafika Vostoka (Oriental Epigraphy)*, Edited by V. A. Krachkovskaia, გვ. 557.

<sup>4</sup> წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის*, გვ. 123.

<sup>5</sup> Grabar, *Epigrafika Vostoka (Oriental Epigraphy)*, Edited by V. A. Krachkovskaia, გვ. 557.

<sup>6</sup> Крачковская, *Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.*, გვ. 90.

<sup>7</sup> იქვე.

<sup>8</sup> იქვე, გვ. 89.

<sup>9</sup> იქვე, გვ. 90.

ლოს, რადგან თავად ომაიანი ხალიფების ნოდებულება ძალიან მოკრძალებული იყო“.<sup>1</sup>

ომიანთა და ‘აბასიანთა მიღების წარწერების შედარებითი პალეოგრაფიული ანალიზი ს. რაშიდმა ჩაატარა; მან გამოჰყო პალეოგრაფიული ნიშნები, რომლებიც განასხვავებს ორი განსხვავებული ეპოქის წარწერებს.<sup>2</sup> შედარება ცხადჰყოფს, რომ მიღების ზედწერილების კალიგრაფია ‘აბდ ალ-მალიქისა და პირველ ‘აბასიან ხალიფათა მიღებზე, მართლაც, საკმაოდ განსხვავებულია. ომაიანთა პერიოდისთვის დამახასიათებელი პალეოგრაფიული ნიშნების გამოყოფა შეიძლება არც იყოს ადვილი (მით უმეტეს, რომ ხელოსნებს ინდივიდუალური ხელი ექნებოდათ; და არაბულ-ისლამური სამყაროს სხვადასხვა რეგიონშიც არაბული პალეოგრაფიის ევოლუცია შეიძლება განსხვავებულად წარმართულიყო,<sup>3</sup> მაგრამ, მაინც, თბილისის მილის წარწერის დაზიანების მიუხედავად, ჩანს, რომ, პალეოგრაფიული ნიშნებით, ტექსტი თბილისის მილზე, ნამდვილად, ადრეულ, საკმაოდ კუთხოვან, მონუმენტური ხასიათის ქუფურ წარწერას წარმოადგენს და გაცილებით მეტ მსგავსებას ავლენს ‘აბდ ალ-მალიქის მიღებთან, ვიდრე ‘აბასიან ხალიფათა ქვებთან.

საზოგადოდ, ლაკონურობა უფრო ‘აბასიანთა მიღებისთვის არის დამახასიათებელი, ასე რომ, ამ კრიტერიუმით თბილისის მილის ქვა, თითქოს, უფრო ‘აბასიანთა ეპოქას უნდა მივაკუთვნოთ.

თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ‘აბასიანთა პერიოდისადმი მიკუთვნებულ, ლაკონურ მიღებზე მანძილი ჩვეულებრივ მითითებულია ბარიდთან მიმართებაში, ექვსიდან ხუთ შემთხვევაში. შედარებით ლაკონურ წარწერებში ბარიდი ყოველთვისაა მოხსენიებული; ვრცელ წარწერებში კი, ვრცელი ფორმულარის ფარგლებში, ‘აბასიანი ხალიფას სახელიცაა; ისევე როგორც, ომაიანთა პერიოდის მიღების ვრცელ წარწერებში ყოველთვის ‘აბდ ალ-მალიქის სახელია. ამრიგად, თბილისის მილის ლაკონურ წარწერაში ბარიდის მიუთითებლობა, და მანძილის ექსკლუზიურად მიღებში განსაზღვრა, ჩვენი აზრით, დამატებითი და არსებითი არგუმენტია მილის ქვის ომაიანთა პერიოდისადმი მიკუთვნების სასარგებლოდ.

რასაკვირველია, ზემოთ მოყვანილი არგუმენტაცია არ არის აბსოლუტური ხასიათის. სათითაოდ, თითოეულ არგუმენტში შესაძლებელია ეჭვის

<sup>1</sup> “Лаконизм текста, отсутствие имен высоких чинов скорее можно считать признаком раннего времени, чем позднего, так как титулатура самих омайядских халифов была чрезвычайно скромна” (იქვე).

<sup>2</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 319-324; გვ. 142. الرشد. أربعة أحجار ميالية من العصر العباسي «دراسة و تحقيق», Rashid, *A New ‘Abbāsīd milestone from Al-Rabaḡa*, გვ. 142.

<sup>3</sup> Lindstedt, *Arabic Rock Inscriptions up to 750 CE*, გვ. 414.

შეტანა. თუმცა, ვფიქრობთ, რომ ერთობლიობაში განხილული, ისინი მაინც საკმაოდ მაღალი სარწმუნოებით ათარილებს თბილისის მილს ომაიანთა, და არა 'აბასიანთა პერიოდით.

ამრიგად, ვეთანხმებით წინამორბედებს, და, 'აბასიანთა დინასტიის პირველი ხალიფების მილის ქვების არსებობის მიუხედავად, თბილისის მილის ქვას ომაიანთა პერიოდს მივაკუთვნებთ. თუმცა, სიფრთხილეს გამოვიჩინებთ, და თავს შევიკავებთ თბილისის მილის მაინცდამაინც 'აბდ ალ-მალიქისადმი მიკუთვნებისგან; ვერ გამოვრიცხავთ, რომ ალ-ვალიდის პერიოდისაც იყოს — წყაროების მიხედვით [იხ. ზემოთ] გზების კეთილმონყობით ხომ ალ-ვალიდიც იყო დაკავებული.

ალ-ფიკის წარწერებმა<sup>1</sup> დაგვანახა, რომ გზის (კეთილ)მონყობის დაწყებასა და მილის ქვის დადგმას შორის, ზოგჯერ მაინც, საკმაოდ დიდი დრო გადიოდა (დაახლოებით 12-12.5 წელიწადი ალ-ფიკის გზის შემთხვევაში),<sup>2</sup> რაც გზის გაყვანა-მონყობაზე იხარჯებოდა — მილის ქვის დადგმა, საფიქრებელია, სამუშაოების სულ ბოლო ეტაპს წარმოადგენდა, და, ფაქტიურად, მათ დასრულებას ნიშნავდა. აქედან გამომდინარე, გასათვალისწინებელია, რომ თბილისის მილის შემთხვევაშიც, ქვის დადგმას წინ უსწრებდა, რალაც დროის განმავლობაში მაინც, შესაბამისი გზის გაყვანა-კეთილმონყობაც.

სამწუხაროდ, თბილისის მილი, ისევე როგორც მილების უმრავლესობა, არ არის აღმოჩენილი *in situ*. სეიდაბადში ის, საფიქრებელია, მეორადი გამოყენებისთვის ჩამოიტანეს (იგივე ბედი ეწია სხვა ომაიანურ მილებსაც).<sup>3</sup> ეს კი აძნელებს დადგენას, თავდაპირველად თუ რა ადგილას მდებარეობდა, ანუ, სად გადიოდა შესაბამისი გზა, რომელსაც ნიშნავდა ეს ქვა. ისიც კი უცნობია, თუ რა მანძილზე მდებარეობდა ის ძველი თბილისიდან; ჩვენ ხომ არ ვიცით, მილი თუ ზუსტად რა მანძილს აღნიშნავდა — სხვადასხვა გამოთვლით მიიღება ციფრები 1500-2500 მეტრის ფარგლებში;<sup>4</sup> თუმცა, საზოგადოდ, გასათვალისწინებელია ამ გამოთვლების პირობითობა: მილები არ არის ნაპოვნი *in situ*; უცნობია თანადროული შესაბამისი გზების ზუსტი მარშრუტი; საფიქრებელია, არ არსებობდა ტექნიკური საშუალება, „მინაზე“ ზუსტი მანძილი გაეზომათ (დიდ დისტანციებზე); საზოგადოდ, დისკუსიის საგანია, არსებობდა თუ არა ამგვარი უნივერსალური ფიქსირებული მანძილის ერთეული.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 33-38; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 95-96, 222.

<sup>2</sup> Sharon, *An Arabic Inscription from the Time of the Caliph 'Abd al-Malik*, გვ. 367-372; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 95-96, 222.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 98-99.

<sup>4</sup> იხ. მსჯელობა Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 46-48; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 105-108.

<sup>5</sup> იქვე, გვ. 105-106.

დამზადების ქრონოლოგიის მეტ-ნაკლებად გარკვევის შემდეგ, შესაძლებელი ხდება განვიხილოთ თ ბ ი ლ ის ის მი ლ ის ქ ვ ის ის ტ ო რ ი უ ლ ი და ის ტ ო რ ი ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა , რომელიც ორგვარია. ის:

გვეხმარება საქართველოში არაბობის ისტორიის ერთ-ერთი საწყისი ფაზის ქრონოლოგიის დაზუსტებაში (რასაც ეძღვნება კიდევაც წინამდებარე ნაშრომი); და,

ღირებული პირველწყაროა, საზოგადოდ, სახალიფოს ადმინისტრაციული მონყობისა და ომაიანი ხალიფების მიერ განხორციელებული ადმინისტრაციული ღონისძიებების საკვლევად.

პალესტინა-სირიაში, ასევე არაბეთში აღმოჩენილი მილის ქვების სისტემის ანალიზი ცალსახად აჩვენებს, რომ მილის ქვების დაყენება გზების კეთილმონყობის ფარგლებში კეთდებოდა. გ. წერეთელთან ვკითხულობთ: „არაბ ისტორიკოსებს აღნიშნული აქვთ, რომ არაბები თავიანთი ლაშქრობის დროს განვიღო მანძილს ზომავდნენ და სათანადო სვეტებითა და წარწერებით აღნიშნავდნენ“.<sup>1</sup> წყარო უცნობია. ამგვარი „სვეტებისა და წარწერების“ ნიმუშებს არ ვიცნობთ; ჩვენამდე მოღწეული ქვების ტექსტი კი ცალსახად მიუთითებს, რომ მილის ქვების დაყენება გზის / გზების მონყობას უკავშირდებოდა: ყოველ შემთხვევაში, ‘აბდ ალ-მალიქის მილებიდან, გზა (الطريق) მოიხსენიება 7 წარწერიდან 3-ში, და კიდევ 2-ში ივარაუდება (იხ. ზემოთ); უშუალო კავშირია, ასევე, გოლანის წარწერებს შორის, რომელთაგან ორი მილის ქვაა (მათში, გზა, მართალია, არ მოიხსენიება); სამაგიეროდ, მესამე წარწერა სამთო გადასასვლელის მონყობას ეძღვნება.

ამრიგად, ვფიქრობთ, სრული უფლება გვაქვს სამივე რეგიონის — პალესტინა-სირია, ერაყი-არაბეთი, აღმოსავლეთი საქართველო — მიმართ ერთნაირი დასკვნები გამოვიტანოთ: პალესტინა-სირიაში ‘აბდ ალ-მალიქის (თუ, ასევე, ალ-ვალიდის) ზეობაში, ასევე, არაბეთსა თუ იორდანიაში, პირველი ‘აბასიანი ხალიფების ზეობაში, მილის ქვების გაჩენა გზების კეთილმონყობა-მონიშვნის პროცესის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა; ქართლშიც მილის ქვის გაჩენა ზუსტად იგივე — ადგილობრივად გზების კეთილმონყობა-მონიშვნის პროცესის შემადგენელ ნაწილს, და, ამასთანავე, ინდიკატორსაც წარმოადგენდა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, თბილისის მილი, თავისი არსებობის ძალით, ზედწერილის შინაარსის დეტალებიდან დამოუკიდებლად, ადასტურებს, რომ ‘აბდ ალ-მალიქის, თუ მისი მემკვიდრის, ალ-ვალიდის ადმინისტრაციული საქმიანობა, კერძოდ, მცდელობა, ახლადშექმნილი იმ-

<sup>1</sup> წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის*, გვ. 123.

პერია გზების ქსელით უფრო მჭიდროდ შეეკრათ, (აღმოსავლეთ) საქართველოსაც გადაწვდა. ჩვენი აზრით, თბილისის მილის უნიკალურობამ არ უნდა გვაფიქრებინოს, რომ საქართველოში ნაპოვნი ეს მილი რაღაც გამონაკლის მოვლენას წარმოადგენდა და მის საფუძველზე დასკვნების გამოტანა შეუძლებელი იყოს. თუნდაც ერთი ამგვარი არტეფაქტის გადარჩენა და ჩვენამდე მოღწევა ცალსახად ადასტურებს ფენომენის (ქართლის გზების არაბების მიერ კეთილმოწყობა-მონიშვნა) არსებობას; უდიდესი ალბათობით, სხვა ქვებიც იქნებოდა (სხვა ომაიანური მილების ზედნერილები გვაფიქრებს, რომ მილის ქვები ყოველი მილის შემდეგ იდგმებოდა — ასე, მაგალითად, ალ-ფიკის მილის ქვები დამასკოდან 52-ე და 53-ე მილის მანძილს აღნიშნავენ; გვაქვს ასევე იერუსალიმიდან მე-8, მე-7 და მე-5 მილის ქვებიც); მაგრამ, უამთა სიავის გათვალისწინებით, თბილისის სხვა მილებს ჩვენამდე არ მოუღწევიათ (ან, დღემდე არ არის აღმოჩენილი). საკმარისია გავიხსენოთ, რომ დამასკოდან, ანუ, ომაიანთა სახალიფოს დედაქალაქიდან და მთავარი ადმინისტრაციული კვანძიდან გამომავალ გზებზე დადგმული მილის ქვებიდან ჩვენამდე მოაღწია მარტო ოთხმა (sic) (არადა, მხოლოდ ერთ გზაზე ყველაზე ცოტა 109 იქნებოდა, სინამდვილეში კი, საფიქრებელია, ბევრად მეტიც);<sup>1</sup> ხოლო მომლოცველთა ერთ-ერთ წამყვან მარშრუტზე — ქუფადან მექამდე — დადგმული ქვებიდან ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ხუთმა.

არაბულენოვანი მილის ქვის ჩადგმა, მით უფრო, სახალიფოს სხვა რეგიონების გამოცდილების გათვალისწინებით, ადასტურებს, რომ ამ ღონისძიების უკან არაბები იდგნენ. გზების მოსანიშნად მანძილის თბილისიდან ათვლა მიუთითებს, რომ თბილისი სახალიფოს საგზაო ქსელის ერთ-ერთ კვანძს წარმოადგენდა, ისეთივეს, როგორც დამასკო ან იერუსალიმი 'აბდ ალ-მალიქის ეპოქაში. ვ. კრაჩკოვსკაია თბილისის მილის ქვის განხილვისას პირდაპირ წერს, რომ „უნდა უზრუნველყოთ რეგულარული კავშირები სახალიფოს ცენტრთან; აუცილებელი იყო საფოსტო სამსახურის მოწყობა, ისეთივესი, როგორიც 'აბდ ალ-მალიქმა მთელ სახელმწიფოში მოაწყო“.<sup>2</sup> არაბებზე დამოკიდებულების წინარე ეტაპზე მყოფ, უბრალოდ, მოხარკე რეგიონში, ამისთანა ინვესტიციის ჩადება — გზების გაყვანა თუ არა, კეთილმოწყობა-მონიშვნა მაინც, წარმოუდგენლად გვეჩვენება. თბილისის მილის ქვა მიუთითებს უშუალოდ არაბების მიერ ადგილობრივად გზების გაყვანასა თუ არა, მათ კეთილმოწყობაზე მაინც. ეს კი უმნიშვნელოვანესი ადმინისტრაციული ღონისძიება იყო, რომელიც მიუთითებს ადგილობრივად არაბული ადმინისტრაციის შემოღება-არსებობაზე.

<sup>1</sup> არ არის გამორიცხული, რომ ომაიანთა მილების ნაწილი 'აბასიანებმა გაანადგურეს (Sharon, *An Arabic Inscription from the Time of the Caliph 'Abd al-Malik*, გვ. 372).

<sup>2</sup> Крачковская, *Пособие по арабской эпиграфике*, გვ. 24.

თბილისის მილის ქვა, მისი ზომებიდან გამომდინარე (31/45 სმ.), დამოუკიდებლად, ცალკე მოთავსებისას, სავარაუდოდ, კარგად ვერ გამოჩნდება. ამიტომ, შეიძლება ვივარაუდოთ, ისევე როგორც ეს ნავარაუდევია ომაიანური, ასევე 'აბასიანური მილებისთვის,<sup>1</sup> რომ ის რაიმე წამოწეული კონსტრუქციის — სვეტისა ან ნაგებობის კედელში იქნებოდა ჩამაგრებული. ამით არაბული მილები არსებითად განსხვავდებიან რომაული მილებისგან, რომლებიც მეტრზე უფრო მაღალ ცილინდრულ, სვეტისმაგვარ კონსტრუქციებს წარმოადგენდნენ.<sup>2</sup>

მსჯელობის მასშტაბი რომ გავზარდოთ, და ჯურზანის გზების კეთილმონყობას უფრო ფართო პერსპექტივიდან შევხედოთ, ნათელი გახდება, რომ თბილისის მილის ქვა ადასტურებს — 'აბდ ალ-მალიქის (თუ, ასევე, ალ-ვალიდის) დიდი გეგმა, სახელმწიფო ადმინისტრაციულად გზებით შეეკრათ, მოიცავდა არა მარტო ომაიანთა სახალიფოს გულს — პალესტინასა თუ დიდ სირიას,<sup>3</sup> რომელთაც 'აბდ ალ-მალიქი, საფიქრებელია, მართლაც განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა, არამედ ისლამური იმპერიის შედარებით დამორებული, და შედარებით ახალდამორჩილებულ პროვინციებსაც, კერძოდ, საქართველოს / ჯურზანს (არ არის გამორიცხული, მთლიანად პროვინცია არმინიას). ჯერ კიდევ ო. გრაბარსაც ჰქონდა შემჩნეული, რომ აღნიშნული მილი გვიჩვენებს, თუ რამდენად იყო ინკორპორირებული ახალშექმნილ იმპერიაში (სამხრეთ) კავკასიის რეგიონიც.<sup>4</sup> საქართველო სახალიფოს ცენტრებისგან (სირია-პალესტინა, 'აბასიანთა პერიოდში — ერაცყი) უდავოდ, საკმაოდ შორს მდებარე რეგიონს წარმოადგენდა. მიუხედავად ამისა, ასეთი დამორებით (თბილისის) მილის განთავსების ფაქტს შემდეგ ინტერპრეტაციას მივცემდით: 'აბდ ალ-მალიქის / ალ-ვალიდის ადმინისტრაციის ჩანაფიქრს (რომლის განხორციელებაც მისმა ადმინისტრაციამ ნაწილობრივ მაინც მოახერხა) წარმოადგენდა მთელი სახალიფოს გზების კეთილმონყობა-მონიშვნა, საფიქრებელია, ბარდის სისტემის ფარგლებში. ამრიგად, ისტორიოგრაფიაში დასმულ შეკითხვას — 'აბდ ალ-მალიქის ზეობაში სხვა გზებზედაც თუ მოთავსდა მი-

<sup>1</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 317-318; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 97, 220; Cf. Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of 'Abd al-Malik*, გვ. 45, განსაკუთრებით სქოლიო 46.

<sup>2</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 317.

<sup>3</sup> ჯერ კიდევ გ. წერეთელს აქვს აღნიშნული, რომ „ამგვარი ძეგლები აქამდე არც ერთი ქვეყნისათვის არ იყო აღმოჩენილი, გარდა პალესტინისა“ (წერეთელი, *სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის*, გვ. 123).

<sup>4</sup> “The milestone from Transcaucasia is interesting in another respect. It is quite similar to the milestones found in Syria and serves to indicate the extent to which, already in the Umayyad period, Transcaucasia, actually even the Caucasus itself, was fully fitted into the new empire” (Grabar, *Epigrafika Vostoka [Oriental Epigraphy]*, Edited by V. A. Krachkovskaia, გვ. 557).



ლის ქვები<sup>1</sup> — ახლა უკვე შეიძლება დადებითად ვუპასუხოთ. საინტერესოა ასევე ხაზარებთან ომის ფარგლებში მეომრების საფოსტო ცხოველებით ტრანსპორტირებაზე მითითება ატ-ტაბარისთან ჰ. 112 წლისთვის (730 წლის 26 მარტი — 731 წლის 14 მარტი).<sup>2</sup> აღსანიშნავია, რომ 'აბასიანთა პერიოდში გზების მიღებით მონიშვნის გეოგრაფიული არეალი, როგორც ჩანს, ასევე ფართოვდება: სულ ბოლო დრომდე ცნობაში მოყვანილი ყველა ცალი თუ ერაყიდან მექასკენ მიმავალ გზას მიეკუთვნებოდა,<sup>3</sup> ახლა უკვე ცნობილი გახდა იორდანიაშიც ნაპოვნი მილიც ალ-მაჰდის სახელით.<sup>4</sup>

თბილისის მილი არსებითი პირველწყაროა მიღების დანიშნულების საკვლევადაც; თბილისის მილი, 'აბდ ალ-მალიქის ყველა სხვა მილთან შედარებით, თავისი სიტყვაძვირობით გამოირჩევა.

საზოგადოდ, ხელმისაწვდომი მასალა — ჩვენამდე მოღწეული მილის ქვები, თბილისის მილის ჩათვლით, გვიჩვენებს, რომ მიღების წარწერების ფორმულარი შედარებით მოქნილი იყო და უშვებდა გარკვეულ გადახრებს სტანდარტისგან<sup>5</sup> (თუკი შესაძლებელია, საზოგადოდ, ამგვარ სტანდარტზე მსჯელობა<sup>6</sup>). ასე, მაგალითად, მიღების ფორმულარში შეიძლება შესულიყო, ან, არ შესულიყო, თარიღი და ზედამხედველი პირის სახელი; თანადროული ხალიფას სახელიც კი. საკმაოდ განსხვავდებოდა წარწერების პალეოგრაფიაც, თუმცა, ამ შემთხვევაში, უდავოდ, გარკვეულ როლს თამაშობდა სამუშაო მასალაც — ბაზალტის ქვებზე გრაფემების ამოჭრა გაძნელებული იყო, რასაც არ შეეძლო არ ემოქმედა მათი მოყვანილობის სინატიფზე (ყოველთვის თუ არა, ზოგჯერ მაინც, მაგალითად, ალ-ფიკის წარწერების შემთხვევაში).<sup>7</sup>

ამასთანავე, სახეზეა ორნაირი ფორმულარის — ვრცელისა, და ლაკონურის — გამოყენება.

<sup>1</sup> Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 97.

<sup>2</sup> Al-Ṭabarī, *Volume XXV. The End of Expansion. The Caliphate of Hisham. A.D. 724-738/A.H. 105-120*, გვ. 69-70.

<sup>3</sup> Rashid, *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)*, გვ. 310-317; Rashid, *A New 'Abbāsīd milestone from Al-Rabaḍa*, გვ. 138-143; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 97.

الرشيد. أربعة احجار ميبيلة من العصر العباسي «دراسة و تحقيق»

<sup>4</sup> Al-Jbour, *The Discovery of the First Abbasid Milestone in Bilād ash-Shām*, გვ. 171-176.

<sup>5</sup> Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 108.

<sup>6</sup> სწორედ ამიტომ ვამჯობინებთ დიდი სიფრთხილით მოვეკიდოთ მილის ქვების დაკარგული ტექსტის მასშტაბურ რეკონსტრუქციას, რომელიც გვხვდება ლიტერატურაში (მაგალითად, Cytrin-Silverman, *The Fifth Mil from Jerusalem: Another Umayyad milestone from southern Bilād al-Shām*, გვ. 605-607; Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 104-105; Al-Jbour, *The Discovery of the First Abbasid Milestone in Bilād ash-Shām*, გვ. 175).

<sup>7</sup> Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, გვ. 108.

მილის ვრცელი წარწერების ფორმულარი შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვადგინოთ:<sup>1</sup>

- 1) ბასმალა და სხვა სანყისი რელიგიური ფორმულები, რომელშიც საუბარია ალლაჰსა და მის მოციქულზე;
- 2) ხალიფას მოხსენიება;
- 3) ჩატარებული სამუშაოს უშუალო ზედამხედველის მოხსენიება;
- 4) სამუშაოს შესრულების თარიღი;
- 5) მანძილი მნიშვნელოვანი (ურბანული?) ცენტრიდან;
- 6) ამ ცენტრის დასახელება.

მილის ლაკონური წარწერები კი შეიცავდა ინფორმაციის მინიმუმს:

- 1) რელიგიური ფორმულები, როგორც წესი, გამოტოვებულია (sic);
- 2) მითითებულია მანძილი, როგორც წესი ('აბასიანთა მიწების შემთხვევაში, მიწებში ბარიდის სისტემის ფარგლებში); და
- 3) დასახელებულია პუნქტი, საიდანაც აითვლება მანძილი.

ომიანთა მიწების შემთხვევაში მხოლოდ 1-ია ლაკონური (თბილისის, რომელსაც ომიანთა ეპოქას პალეოგრაფიული ნიშნებისა და ბარიდის მოუხსენიებლობის საფუძველზე მივაკუთვნებთ), და 7 კი ვრცელი (ერთგვარ დეკლარაციასაც კი წარმოადგენს); 'აბასიანთა მიწების შემთხვევაში პროპორცია საკმაოდ განსხვავებულია: 4 ლაკონური და 2 ვრცელი (იხ. ზემოთ).

თბილისის მილი გვიჩვენებს, რომ ომიანთა (და არა მარტო 'აბასიანთა') პერიოდის მილის წარწერების ფორმულარი შეიძლება ძალიან ლაკონურიც ყოფილიყო. თბილისის მილის წარწერის საფუძველზე ამჟამად შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ, *ზოგჯერ მაინც*, მილის ქვის დანიშნულება, ომიანთა ეპოქაშიც, პრაქტიკულად, ექსკლუზიურად, უტილიტარული იყო (უტილიტარობაში ვგულისხმობთ რელიგიური დეკლარაციისა და სხვა სახის ინფორმაციის მინიმუმამდე დაყვანას, პრაქტიკულად, მხოლოდ დასახლებული პუნქტისა და მანძილის მითითებით შემოფარგვლას). ზოგიერთი მილის ლაკონურობა, ანუ, ძალიან პრაქტიკული მიდგომა ზედწერილის შინაარსის შერჩევისადმი, მით უფრო გასაგები ხდება, თუ ვივარაუდებთ მილის ქვების მასობრივ დამზადებას, მრავალ ათას კილომეტრსა და მილზე გადაჭიმული სახალიფოს გზების თითო მილის შუალედით მოსანიშნად.

არ შეიძლება ისიც არ აღინიშნოს, რომ სახალიფოს ჩრდილოეთ განაპირას ომიანთა პერიოდის ეპიგრაფიკული ძეგლები იმდენად იშვიათია, რომ ერთ-ერთ ბოლოდროინდელ ნაშრომში ავტორმა ისიც კი აღნიშნა, რომ ერაცის

<sup>1</sup> შეად. Lindstedt, *Arabic Rock Inscriptions up to 750 CE*, გვ. 421.

ჩრდილოეთით ომაიანთა ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლიც კი არ ეგულებოდა.<sup>1</sup> თბილისის მილის მნიშვნელობა ამ კუთხითაც საგულისხმოა.

\*

საქართველოს მეორე ქუფური წარწერა კი პ. 147 წლის შა'აბანით არის დათარიღებული (764 წლის 3-31 ოქტომბერი). წარწერის დაზუსტებული ნაკითხვისადმი და, საზოგადოდ, წარწერის ისტორიული მნიშვნელობისადმი მიძღვნილი ნაშრომი მზადდება გამოსაქვეყნებლად.<sup>2</sup> ამ ეტაპზე კი ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ წარწერის თარიღის დაზუსტების ისტორიულ მნიშვნელობაზე.



სურ. 6. (Fig. 6.) თბილისის პ. 147 წ. შა'აბანის წარწერა<sup>3</sup>  
ავტორის ფოტო

მოვიყვანთ წარწერის აღწერილობას: მოთავსებულია 107 / 34 სმ. ზომების ქვიშაქვის კვადრზე. მეტ-ნაკლებად იკითხება კვადრის მხოლოდ ქვედა ნაწილში განთავსებული სამი სტრიქონი; გამოთქმულია ვარაუდი, რომ წარწერა ამავე კვადრზე იწყებოდა, ანუ, მხოლოდ ექვსსტრიქონიანი იყო. ზედა სამი სტრიქონისგან პრაქტიკულად არაფერია დარჩენილი; მათი ნაკითხვა სრულიად შეუძლებელია. ზევიდან მეოთხე სტრიქონიც საკმაოდ დაზიანებულია, გრაფემების ნაწილი არ იკითხება, და აზრის გამოტანა ამ ეტაპზე მაინც, შედარებით გაძნელებულია. სამაგიეროდ, სრულად იკითხება ქვედა ორი

<sup>1</sup> Lindstedt, *Arabic Rock Inscriptions up to 750 CE*, გვ. 413. იქვე ომაიანთა პერიოდის ეპიგრაფიკული ძეგლების კლასიფიკაცია გეოგრაფიული პრინციპით, წარწერების ტიპის მითითებით (იქვე, გვ. 413-414).

<sup>2</sup> Paghava, Dzneladze, Topuridze, *The Monumental Kūfic Inscription Dated Sha'abān AH 147 (3-31 October 764) From Tiflis*.

<sup>3</sup> ავტორის ფოტო

სტრიქონი, რომელიც შეიცავს, წარწერის, შესაძლოა, ყველაზე მნიშვნელოვან კომპონენტს, რომლის გათვალისწინებაც აუცილებელია თბილისის საამიროს დაარსების ქრონოლოგიაზე მსჯელობისას — წარწერის (შესრულების) თარიღს. მოგვყავს სწორედ ქვედა ორი სტრიქონი და მათი თარგმანი (წილადის ხაზი აღნიშნავს იკითხვისებს):

... و كتب سلام بن حبان/احيان/احباب في

شعبان سنة سبع و اربعين و مائة

... და დაწერა სალამ იბნ ჰაბანმა/ჰაბბანმა/ჰაბბაბმა [-ში]

შა'აბანს წელსა შვიდსა და ორმოცსა და ასსა

აღნიშნული წარწერის შინაარსის ძირითადი ნაწილი დალუპულია და არ იკითხება; მაგრამ, უეჭველია, რომ ეს ქუფური არაბული ლაპიდარული წარწერა არაბების შეკვეთით არის გაკეთებული; კალიგრაფიის გამართულობიდან გამომდინარე, ხელოსანიც არაბი უნდა ყოფილიყო. ფაქტია, რომ ჰ. 147 წლის შა'აბანის თვეში, ანუ, 764 წლის ოქტომბერში, უკვე 'აბასიანთა ეპოქაში, თბილისში არაბები არიან და ქვაზე წარწერის ამოჭრას ახერხებენ.

### ანალიზი და შეფასება

რაზე მეტყველებს ჩვენს მიერ ზემოთ განხილული საქართველოში შექმნილი და ჩვენამდე მოღწეული არაბული ეპიგრაფიკული მასალა?

დავინწყოთ ნუმიზმატიკური ძეგლებით.

ექვზი არ გვეპარება იმაში,<sup>1</sup> რომ ჰ. 85 წლის თბილური ომაიანური დირჰემი არ წარმოადგენს არც ქართველთა მიერ მოჭრილ „უცხო მონეტას“ და არც ქართველთა მიერ მოჭრილ „ეროვნულ მონეტას უცხოური სიმბოლიკით“, რომელიც ვერ „გამოდგება საამიროს ინსტიტუტის დასათარიღებლად“.<sup>2</sup> ამ ტიპის და თარიღის ვერცხლის მონეტები წარმოადგენს კლასიკურ არაბულ, კერძოდ, ომაიანურ დირჰემებს, რომელიც მხოლოდ მოჭრის ადგილით განსხვავდება ომაიანთა სახალიფოს სხვა ზარაფხანებში მოჭრილი მონეტებისგან; ჰ. 85 წლის თბილურ დირჰემებს არაფერი ეტყობათ ისეთი (მაგალითად, არაბული გრაფემების დამახინჯება, ან, სულაც, ქართული გრაფემების გაჩენა), რაც მოგვცემდა საშუალებას გვევარაუდა, რომ ისინი მოჭრილია არა არაბების, არამედ ქართველების მიერ (არაბების უშუალოდ ადმინისტრირებისგან თავისუფალ ქართლში). ეს არ არის „ეროვნული მონეტა უცხოური სიმბოლიკით“,<sup>3</sup>

<sup>1</sup> ფალავა, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), გვ. 253.

<sup>2</sup> ალასანია, თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის, გვ. 10.

<sup>3</sup> იქვე.

არამედ, არის, სწორედ რომ, „უცხო ფული“, რომელიც მოჭრილია „უცხო ძალის, არაბების მიერ — ის, ბუნებრივია, არ წარმოადგენს არაბებზე ქართველების ‘პოლიტიკური დამოკიდებულების ნიშანს’ ამ სიტყვების პირდაპირი მნიშვნელობით, არ წარმოადგენს ქართული ადმინისტრაციის, როგორც სამონეტო წარმოების სუბიექტის, მოქმედების ნაყოფს, არამედ საქართველოში არაბების პოლიტიკური უზენაესობის ნიშანია; ასევე საქართველოში არაბების დამკვიდრების, საქართველოში არაბების ზარაფხანის გახსნის მოწმობაა; თბილისში, ზარაფხანის სახელის მითითებით, არა მინაბადის, არამედ მეტროლოგიურ-კალიგრაფიული კუთხით სრულყოფილი მონეტის გამოშვება ქართული ადმინისტრაციის მიერ ვერ განხორციელდებოდა“.<sup>1</sup>

იგივეს თქმა შეიძლება ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში თბილისის / ჯურჯანის ზარაფხანის მიერ გამოშვებულ სხვა არაბულ მონეტებზედაც, რომელთა არსებობაც ადასტურებს, რომ VIII საუკუნის პირველ ათწლეულებში თბილისის (არაბული) ზარაფხანა არც ისე სპორადულად მოქმედებდა, როგორც შეიძლება გვეფიქრა ჰ. 85 წლის დირჰემის შემდგომი, ზემოთ აღწერილი მონეტების აღმოჩენამდე. აბსოლუტურად ყველა მათგანი, ისევე როგორც ჰ. 85 წლის დირჰემები, წარმოადგენს კლასიკურ არაბულ ვერცხლისა თუ სპილენძის მონეტას, შინაარსობრივად და პალეოგრაფიულად გამართული არაბული ლეგენდებით.

დავასკვნით, რომ ჰ. 85-152 წლების შუალედში (704-770) თბილისში მოჭრილი არაბული მონეტების რამდენიმე სერია, წარმოადგენს არაბულ სამონეტო ემისიას, და არა ადგილობრივ (ქართულ) მინაბადს.

ეს კი იმას ნიშნავს, რომ დროის ამ შუალედში — 704-770 წლებში — თბილისში ფუნქციობს, თუნდაც წყვეტილად, არაბული ზარაფხანა; არაბული ზარაფხანა, რომელსაც არაბები მართავენ, და რომელიც წმინდა წყლის არაბულ მონეტას უშვებს. არაბული ზარაფხანა კი არაბული ადმინისტრაციული ინსტიტუტია; თბილისში არაბული ზარაფხანის მოქმედება უცილობელი მოწმობაა თბილისში არაბული ადმინისტრაციის არსებობისა და მოქმედებისა.

704 წელი (ჰ. 85 წ.) წარმოადგენს თბილისის ზარაფხანის ამუშავების დასაწყისს, ან, ყოველ შემთხვევაში, მუშაობის დაწყების კუთხით, *terminus post quem non*. ნუმისმატიკური მონაცემებით, საქართველოში არაბული ადმინისტრაცია ყალიბდება არა უგვიანეს VIII საუკუნის დასაწყისისა.

გასათვალისწინებელია ლაპიდარული ეპიგრაფიკული ძეგლებიც.

განხილული გვაქვს თბილისის მილის ქვა. ამ არაბულწარწერიან ქვის ფილაზე აღნიშნულია მანძილი დასახლებული პუნქტიდან, ამ შემთხვევაში,

<sup>1</sup> ფალავა, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმისმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), გვ. 253.

თბილისიდან, და ის წარმოადგენს შესაბამის პერიოდში არაბთა სახელმწიფოს მიერ გზის კეთილმოწყობის, მონიშვნის საბუთს. თბილისის მილის ქვისთვის გაგვანჩნია არცთუ ძალიან მცირერიცხოვანი პარალელური მასალა ნაპოვნი დიდ სირიაში და არაბეთში. თბილისის არაბულენოვანი და არაბულ-გრაფიკიანი წარწერა, ბუნებრივია, ქართველების დამზადებული არ არის. ეს არ არის ქართველ გამგებელთა საქმიანობის ნაყოფი — ქართლის გზები მოეწყობა და მოენიშნათ; ეს არის პროდუქტი არაბთა ადმინისტრაციული საქმიანობისა — მთლიანად სახალიფოს გზები მოეწყობა და მოენიშნათ, და სწორედ ამ ადმინისტრაციული საქმიანობის შედეგად შეიქმნა კიდევაც ისეთი არაბული ეპიგრაფიკული ძეგლი, როგორც თბილისის მილია.

მაშასადამე, თბილისის მილის ქვა, რომელზედაც აღნიშნულია მანძილი „სამი მილი თბილისიდან“ წარმოადგენს ქართლში, თბილისში მოღვაწე არაბული ადმინისტრაციის არსებობის დადასტურებას.

მაგრამ როდის მოღვაწეობდა ეს ადმინისტრაცია? თბილისის მილი დაუთარილებელია, მაგრამ, ამ მანძილის ქვის წარწერის შინაარსისა და პალეოგრაფიული ნიშნების ომიანთა და 'აბასიანთა ეპოქის ანალოგიურ მილებთან შედარებამ ცხადჰყო, რომ თბილისის მილი ომიანთა ეპოქას მიეკუთვნება. მართალია, ხალიფას სახელი მითითებული არ არის, მაგრამ, როგორც ვაჩვენეთ, ეს უნდა იყოს 'აბდ ალ-მალიქისა (685-705) ან ალ-ვალიდის (705-715) ადმინისტრაციული საქმიანობის ძეგლი. წარატიული პირველწყაროები გვიყვებიან ალ-ვალიდის მიერ გზების კეთილმოწყობაზე; თუმცა, ომიანური პერიოდის ყველა დღემდე შემორჩენილი მილი 'აბდ ალ-მალიქისაა (და არა ალ-ვალიდის). ალ-ფიქისა და ალ-ფიქის გადასასვლელის სამი წარწერა გვიჩვენებს, რომ გზების კეთილმოწყობა-მონიშვნა ნამდვილად წარმოებდა 'აბდ ალ-მალიქის ზეობის ბოლო 12 წლის განმავლობაში (ვერ გამოვრიცხავთ, რომ შესაბამისი საქმიანობა ამ ომიან ხალიფას უფრო ადრეც დაეწყო, სახალიფოს ერთიანობის აღდგენის შემდეგ). შესაბამისად, თბილისის მილის ქვას ზოგადად 690-იანი წლები — 715 წლის პერიოდით დავათარილებდით, თუმცა, 'აბდ ალ-მალიქის ზეობის ბოლო წლები, ანუ, პერიოდი დაახლოებით 690-იანი წლებიდან 705 წლამდე, უფრო მოსალოდნელ დათარიღებად გვეჩვენება. სხვათა შორის, თვალში საცემია დროში დამთხვევა თბილისის ზარაფხანის ამუშავებასთანაც.

ლაპიდარული მასალა გვიდასტურებს რომ არაბები თბილისში იმყოფებიან ჰ. 147 წლის შა'აბანშიც, ანუ, 764 წლის ოქტომბერშიც. შესაბამისად დათარიღებული, შინაარსობრივად, ენობრივად და დამწერლობის მხრივ არაბული წარწერა, ბუნებრივია, ქართველების ამოჭრილი ვერ იქნება. რაკი 764 წლის თბილისში არაბები არიან და ქვაზე წარწერასაც უკვეთავენ, ე. ი. თბილისში ამ დროს კვლავინდებურად არაბული ადმინისტრაციაა.

ამრიგად, ლაპიდარული მასალა მიუთითებს არაბების მიერ ქართლში, თბილისის სანახებში მაინც, გზების კეთილმონყოლა-მონიშვნაზე, რომელიც წარმოებდა, უდიდესი ალბათობით, VIII საუკუნის დასაწყისში.

რაკი გზების მონყოლა ცალსახად ტერიტორიის მართვის, ადმინისტრირების ერთ-ერთი ფორმაა, ე. ი. ლაპიდარული მონაცემებით, საქართველოში არაბული ადმინისტრაცია ყალიბდება არა უგვიანეს VIII საუკუნის დასაწყისისა.

როგორც ნუმისმატიკური, ასევე ლაპიდარული ეპიგრაფიკული მასალა იძლევა საშუალებას ობიექტურად ვიმსჯელოთ ქართლსა და თბილისში არაბული ადმინისტრაციის შემოსვლაზე; და ის დავათარილოთ კიდევაც. ორივე-ნაირი ეპიგრაფიკული პირველწყაროები ეთანხმება ერთმანეთს და მიუთითებს VIII საუკუნის დასაწყისზე.

და ვ ა ს კ ვ ნ ი თ : საქართველოში არაბობის I, მეხარკეობის პერიოდი შეიცვალა II, კონსოლიდაციის პერიოდით, როდესაც არაბებმა აღმოსავლეთ საქართველოში მაინც, საკუთარი ადმინისტრაციაც შემოიღეს.

რასაკვირველია, თბილისსა და ქართლში არაბთა ბატონობა არ იყო უწყვეტი. პერიოდულად არაბები თბილისს მეტ-ნაკლებად დიდი დროით კარგავდნენ კიდევაც. ისიც კი გვაქვს აღნიშნული, რომ საქართველოში არაბთა ძალაუფლების კონსოლიდაცია გულისხმობდა „ურთიერთსაპირისპირო ორი ვექტორის ურთიერთქმედებას — ტერიტორიულად საქართველოში არაბული სამფლობელოების შეკვეცას თან ახლდა შემორჩენილ ტერიტორიაზე არაბული ხელისუფლების განმტკიცება და არაბული ადმინისტრაციის შემოღება“.<sup>1</sup> მაგრამ ამ პერიოდის ძირითადი მახასიათებელი არის მაინც საქართველოსა თუ ქართლის ტერიტორიაზე ქართულის პარალელურად, არაბული ადმინისტრაციის ამოქმედება.

*არაბული ადმინისტრაციის პირველად გაჩენა VIII საუკუნის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს.* არაბული ადმინისტრაციის შემოღება კი თბილისის საამიროს, როგორც სახალიფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის, დაარსებას ნიშნავდა. *თბილისის საამიროს დაარსება VIII საუკუნის დასაწყისით თარიღდება.*

გულითად მა დ ლ ო ბ ა ს მოვახსენებთ არაბული წარწერების გარჩევაში განეული დახმარებისა და კონსულტაციებისათვის ბ-ნებს გრიგოლ ბერაძესა და ირაკლი თოფურიძეს.

<sup>1</sup> იქვე, გვ. 254.

## გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

**ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა** — ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზურაბ სარჯველაძემ, სოფიო სარჯველაძემ, წიგნში: ქ. ცხ., მთავარი რედაქტორი: როინ მეტრეველი, თბილისი, 2008, გვ. 151-246.

**Al-Ṭabarī, Volume XXV, The End of Expansion. The Caliphate of Hisham, A.D. 724-738/A.H. 105-120** – Al-Ṭabarī, *The History of al-Ṭabarī, An Annotated Translation, Volume XXV, The End of Expansion, The Caliphate of Hisham, A.D. 724-738/A.H. 105-120*, Translated by Khalid Yahya Blankinship, Albany, 1995.

**Al-Ṭabarī, Volume XXVII, The ‘Abbasid Revolution, A.D. 743-750/A.H. 126-132** – Al-Ṭabarī, *The History of al-Ṭabarī, An Annotated Translation, Volume XXVII, The ‘Abbasid Revolution, A.D. 743-750/A.H. 126-132*, Translated by John Alden Williams, Albany, 1985.

**Al-Ṭabarī, Volume XXIX, Al-Manṣūr and al-Mahdī, A.D. 763-786/A.H. 146-169** – Al-Ṭabarī, *The History of al-Ṭabarī, An Annotated Translation, Volume XXIX, Al-Manṣūr and al-Mahdī, A.D. 763-786/A.H. 146-169*, Translated and annotated by Hugh Kennedy, Albany, 1990.

**ალასანია, თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის** — ალასანია გ., თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის, წიგნში: მისივე, საისტორიო კრებული, თბილისი, 2007, გვ. 3-14.

**ასტახნიშვილი, ახმეტელი, ნარიმანიშვილი, ქართველები და გარე სამყარო. IV-X საუკუნეები** — ასტახნიშვილი ე., ახმეტელი ნ., ნარიმანიშვილი გ., ქართველები და გარე სამყარო. IV-X საუკუნეები, გამომცემლობა „შემოქმედი ანგელოზი“, 2019.

**ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში** — ბოგვერაძე ა., ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, თბილისი, 1979.

**თავაძე, საქართველო VIII საუკუნეში. პოლიტიკური ისტორია** — თავაძე ლ., საქართველო VIII საუკუნეში. პოლიტიკური ისტორია, თბილისი, 2020.

**კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა** — კაპანაძე დ., ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი, 1969.

**ლეგაშვილი, მარვან იბნ მუჰამმადის ლაშქრობა კავკასიაში** — ლეგაშვილი გ., მარვან იბნ მუჰამმადის ლაშქრობა კავკასიაში, სსუშ (ჰუმანიტარულ და სოციალურ-პოლიტიკურ მეცნიერებათა სერია), XVIII, 2018-2019, გვ. 247-263.



**ლორთქიფანიძე, არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში** — ლორთქიფანიძე მ., არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში, მსპი, ნაკვ. 35, თბილისი, 1963, გვ. 71-96.

**ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან** — ლორთქიფანიძე მ., თბილისის საამიროს ისტორიიდან, „საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტ-ის მიმომხილველი“, ტ. II, 1951, გვ. 185-201.

**სილაგაძე, არაბთა ბატონობა საქართველოში** — სილაგაძე ბ., არაბთა ბატონობა საქართველოში, თბილისი, 1991.

**ფალავა, მანსურ II ჯა'ფარიანის სამონეტო ემისია მალიქ-შაჰის სახელით — თბილისი და ქვემო ქართლი ბაგრატიონთა და დიდ სელჩუკთა შორის** — ფალავა ი., მანსურ II ჯა'ფარიანის სამონეტო ემისია მალიქ-შაჰის სახელით — თბილისი და ქვემო ქართლი ბაგრატიონთა და დიდ სელჩუკთა შორის, სპ, 5, 2015, გვ. 9-61.

**ფალავა, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით)** — ფალავა ი., საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“, VIII, 2014, გვ. 250-257, 342.

**ფალავა, შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ვექტორები (VIII-XIII სს.)** — ფალავა ი., შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ვექტორები (VIII-XIII სს.), სადისერტაციო ნაშრომი წარდგენილი ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერებათა და ხელოვნების ფაკულტეტზე ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მინიჭების მოთხოვნების შესაბამისად, თბილისი, 2015.

**ცქიტიშვილი, არაბეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XI სს.)** — ცქიტიშვილი ო., არაბეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XI სს.), მაცნე, იაიხს, 4, 1980, გვ. 102-113.

**ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით)** — ცქიტიშვილი ო., არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), მაცნე, იაიხს, 1986, N1, გვ. 73-82.

**ცქიტიშვილი, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი არაბთა პირველი ლაშქრობების შესახებ საქართველოში** — ცქიტიშვილი ო., აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი არაბთა პირველი ლაშქრობების შესახებ საქართველოში, მაცნე, იაიხს, 1984, N1, გვ. 92-104.

**ცქიტიშვილი, ქართლის ერისმთავრის ნერსეს პოლიტიკური მოღვაწეობის საკითხისათვის** — ცქიტიშვილი ო., ქართლის ერისმთავრის ნერსეს პოლიტიკური მოღვაწეობის საკითხისათვის, სმამ, 129, N1 1988, გვ. 205-208.

**წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის (1947)** — წერეთელი გ., სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სესიები“, 1 (2-4 მარტი 1946), მოხსენებათა კრებული, თბილისი, 1947, გვ. 15-52.

**წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის** — წერეთელი გ., სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, წიგნში: მისივე, რჩეული შრომები ხუთ ტომად, ტ. I, ურარტოლოგია, სემიტოლოგია, ებრაისტიკა, თბილისი, 2004, გვ. 104-126.

**ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წგნ. II** — ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. II, წიგნში: მისივე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბილისი, 1983, გვ. 06-08, 1-449.

**ჯანაშია, არაბობა საქართველოში** — ჯანაშია ს., არაბობა საქართველოში, ტფილისი, 1933.

**ჯაფარიძე, ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები** — ჯაფარიძე გ., ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები, „ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში“, ტ. I, თბილისი, 2012, გვ. 11-32.

**Al-Jbour, *The Discovery of the First Abbasid Milestone in Bilād ash-Shām*** – Al-Jbour K., *The Discovery of the First Abbasid Milestone in Bilād ash-Shām*, SHAJ, VIII, 2004, pp. 171-176.

**Cytrin-Silverman, *The Fifth Mīl from Jerusalem: Another Umayyad milestone from southern Bilād al-Shām*** – Cytrin-Silverman K., *The Fifth Mīl from Jerusalem: Another Umayyad milestone from southern Bilād al-Shām*, BSO[A]S, 70, 3, 2007, pp. 603-610.

**Elad, *The Significance of Two Newly Discovered Milestones of ‘Abd al-Malik*** – Elad A., *The Southern Golan in the Early Muslim Period. The Significance of Two Newly Discovered Milestones of ‘Abd al-Malik*, “Der Islam”, Bd. 76, 1999, S. 33-88.

**Grabar, *Epigrafika Vostoka (Oriental Epigraphy)*, Edited by V. A. Krachkovskaia** – Grabar O., *Epigrafika Vostoka (Oriental Epigraphy)*, Edited by V. A. Krachkovskaia, Akademiya Nauk SSSR, Moscow-Leningrad, Volumes I to VIII, AO, II, 1957, pp. 547-560.

**Klat, *Catalogue of the Post-Reform Dirhams*** – Klat M., *Catalogue of the Post-Reform Dirhams. The Umayyad Dynasty*, London, 2002.

**Lindstedt, *Arabic Rock Inscriptions up to 750 CE*** – Lindstedt I., *Arabic Rock Inscriptions up to 750 CE*, In: *The Umayyad World*, Editor Andrew Marsham, Routledge, 2020, pp. 411-437.

- Paghava, Muslim Tiflis before Georgian Conquest: Numismatic Evidence (Monetary Issues in the Name of al-Mustazhir)** – Paghava I., *Muslim Tiflis before Georgian Conquest: Numismatic Evidence (Monetary Issues in the Name of al-Mustazhir)*, “XV International Numismatic Congress. Taormina, 2015, Proceedings, Volume II, Roma-Messina, 2017”, pp. 1155-1158.
- Paghava, Dzneladze, Topuridze, The Monumental Kūfic Inscription Dated Sha‘bān AH 147 (3-31 October 764) From Tiflīs** – Paghava I., Dzneladze M., Topuridze I., *The Monumental Kūfic Inscription Dated Sha‘bān AH 147 (3-31 October 764) from Tiflīs and Its Historical Significance* (In print).
- Paghava, Turkia, New Mintname “Georgia” (“Jurzān”)** – Paghava I., Turkia S., *New Mintname “Georgia” (“Jurzān”): Researching the History of Georgia and the ‘Abbāsīd North in the 8<sup>th</sup>-9<sup>th</sup> Centuries*, “The Ukrainian Numismatic Annual”, 5, 2021, pp. 228-258.
- Paghava, Turkia, The Umayyad Fulus Minted in the Name of Marwan b. Muhammad (the Deaf) in Georgia and Elsewhere in South Caucasus** – Paghava I., Turkia S., *The Umayyad Fulus Minted in the Name of Marwan b. Muhammad (the Deaf) in Georgia and Elsewhere in South Caucasus*, JONS, 201, 2009, pp. 16-18.
- Rashid, A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah)** – Rashid S., *A Critical Study of the Pilgrim Road between Kufa and Mecca (Darb Zubaydah) with the Aid of Fieldwork*, A Thesis presented for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leeds, Volume I: Text, June, 1977.
- Rashid, A New ‘Abbāsīd milestone from Al-Rabaḡa** – Rashid S., *A New ‘Abbāsīd milestone from Al-Rabaḡa in Saudi Arabia*, “Arab. arch. epig.”, 3, 1992, pp. 138-143.
- Schindel, Umayyad Copper Coinage in the Name of Marwan II b. Muḥammad from the Caucasus – Additional Comments** – Schindel N., *Umayyad Copper Coinage in the Name of Marwan II b. Muḥammad from the Caucasus – Additional Comments*, JONS, 202, 2010, pp. 8-11.
- Shamma, A Catalogue of ‘Abbasid Copper Coins** – Shamma S., *A Catalogue of ‘Abbasid Copper Coins*, Al-Rafid, 1998.
- Sharon, An Arabic Inscription from the Time of the Caliph ‘Abd al-Malik** – Sharon M., *An Arabic Inscription from the Time of the Caliph ‘Abd al-Malik*, BSO[A]S, 29, 1966, pp. 367-372.
- Sharon, Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae** – Sharon M., *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae (CIAP), Volume Three. -D-F-*, Leiden, Boston, 2004.
- Van Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicorum** – Van Berchem M., *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicorum. Syrie du Sud, Vol. I, Jérusalem, Ville, Vol. II, Jérusalem, Haram*, Le Caire, 1922.

**Крачковская, Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.** – Крачковская В., *Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье до IX в.*, ЭВ, Т. 6, 1952, с. 46-100.

**Крачковская, Пособие по арабской эпиграфике** – Крачковская В., *Пособие по арабской эпиграфике*, Тбилиси, 1971 (машинопись, хранится в архиве Института востоковедения им. Г. Церетели, Тбилиси, Грузия).

**Пагава, Периодизация арабского владычества в Грузии (с учетом новых данных)** – Пагава И., *Периодизация арабского владычества в Грузии (с учетом новых данных)*, “Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2016 года. Москва, 22 и 23 ноября 2016 г. Материалы докладов и сообщений”, 2016, с. 85-91.

**Пахомов, Монеты Грузии** – Пахомов Е., *Монеты Грузии*, Тбилиси, 1970.

الرشد. اربعة احجار ميلية من العصر العباسي «دراسة و تحقيق» -

سعد بن عبد العزيز الرشد. اربعة احجار ميلية من العصر العباسي «دراسة و تحقيق». العصور، ٥، ١٩٩٠، ١٢٣-١٤٢

**Irakli Paghava**

## **Founding the “Tiflīs Emirate”, Administrative Unit of the Caliphate, According to Non-Narrative Sources (Early Arab Coins and Lapidary Inscriptions from Georgia)**

### **Summary**

The Goal of this work is to ascertain the chronology of Arab sway in Georgia, particularly the timeframe when Arabs managed to consolidate their control over Kartli, the eastern part of the country, by creating the so called Tiflīs Emirate (initially administrative unit of the Caliphate, rather than the [semi] independent state).

We reviewed the historiography of this issue (three different dates were suggested for founding the Tiflīs Emirate: beginning of the 8<sup>th</sup> c., the 730s, and 770s) and discussed the empiricist methodology we employed: deliberately ignoring the non-contemporary and relatively unreliable narrative (Georgian, Armenian and Arabic) sources but considering the contemporary non-narrative primary sources, i.e. the epigraphic monuments; searching for the traces of Arab administrative activities, rather than the first Emir of Tiflīs (presumably unproductive approach, due to the dearth of primary sources). Comparative approach was employed when analysing the Tiflīs mīl (as many

new remarkable Umayyad and ‘Abbasid milestones have been discovered since the 19<sup>th</sup> century; we reviewed them all).

The following material was analyzed:

- 1) Silver and copper coinage issued by Tiflīs mint;
- 2) Copper coinage issued by “Jurzān” mint;
- 3) Tiflīs mīl, undated;
- 4) Kufic inscription from Tiflīs, dated Sha‘bān AH 147.

We demonstrated that the silver and copper coins, issued by Tiflīs and “Jurzān” (presumably, = Tiflīs) mints in AH 85 and 86, the 730s-740s, and also AH 152, constituted the original Arab currency of the Caliphate, rather than local Georgian imitations. Minting the coinage of this type testified to at least intermittent functioning of Arab mint in Tiflīs in the first 7 decades of the 8<sup>th</sup> c.

Considering the archeological artifacts, ‘Abd al-Malik was the first caliph who developed the postal / communication (barīd) system within the Caliphate (also adopting many other reforms) by fixing the roads and relevant infrastructure, including the milestones; the ‘Abbāsīd caliphs paid particular attention to the Kūfah-Makkah pilgrimage road also ordering mīls. We demonstrated that the Tiflīs milestone, albeit undated and bearing no name, pertains to the Umayyad epoch, i.e. the reign of ‘Abd al-Malik (685-705) or al-Walīd (705-715). Making of Tiflīs mīl with inscription in Arabic proves that the Arabs made some effort to improve the road infrastructure in the early 8<sup>th</sup> century Georgia (and that the Umayyad efforts to establish the barīd system extended to South Caucasus and Georgia).

The Kufic inscription from Tiflīs, dated Sha‘bān of AH 147 (October 764) makes it clear that the Arabs controlled the city before the 770s.

The Arab coins minted at Tiflīs mint as well as the Arab road infrastructure, along with ordering monumental inscriptions in Tiflīs in Arabic, are clear vestiges of Arab administrative activity locally. Both numismatic and milestone evidence points to the beginning of the 8<sup>th</sup> century as the time period when the Arab administration, i.e. the Tiflīs Emirate, was established in Georgia.

## Illustrations:

- Fig. 1. Umayyads, Tiflīs, dirham, AH 85 (Online Oriental Coins Database Zeno, #293729)
- Fig. 2. Umayyads, Tiflīs, dirham, AH 86 (Online Oriental Coins Database Zeno, #148182)
- Fig. 3. Umayyads, emir Marwan b. Muhammad, Tiflīs, fals, no date (Online Oriental Coins Database Zeno, #286712)
- Fig. 4. ‘Abbāsids, “Jurzān” (=Tiflīs), fals, AH 152 (Photograph by the author)
- Fig. 5. Tiflīs mīl (The Archives of G. Tsereteli Institute of Oriental Studies)
- Fig. 6. Inscription from Tiflīs, dated Sha‘bān AH 147 (Photograph by the author)